

PARADOKS EKONOMİ, SOSYOLOJİ VE POLİTİKA DERGİSİ

PARADOKS ECONOMICS, SOCIOLOGY AND POLICY JOURNAL

ISSN: 1305-7979

2018, Cilt/Vol: 14, Sayı/Num: 2 / Issue-1, Page: 1-18

PARADOKS
Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi

Editörler / Editors in Chief

Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN
Doç. Dr. Sema AY
Dr. Hilal YILDIRIR KESER

TARANDIĞIMIZ INDEXLER

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors. None of the contents published cannot be used without being cited.

Yayın ve Danışma Kurulu / Publishing and Advisory Committee

Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Mariah EHMKE (University of Wyoming)
Doç. Dr. Zerrin FIRAT (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Hilal YILDIRIR KESER (Uludağ Üniversitesi)

Hakem Kurulu / Referee Committee

Prof. Dr. Hamza ATEŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal DEĞER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Sami DENKER (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İŞCAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat KAYA (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sait KAYGUSUZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap PALAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevtap ÜNAL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur YOZGAT (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Gül ATANUR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülin ASLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Arzu ÇAHANTİMUR (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceyda ÖZSOY (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan BIÇKI (Muğla Üniversitesi)
Doç. Dr. Canan CEYLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mithat Arman KARASU (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Burcu KÜMBÜL GÜLER (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet MUTLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Özer ÖZBEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Doç. Dr. Gözde YILMAZ (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Aybeniz AKDENİZ AR (Balıkesir Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cantürk CANER (Dumlupınar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ersoy SOYDAN - Kastamonu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan ÖZALTIN - Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Enes Battal KESKİN (Uludağ Üniversitesi)

TEDARİK ZİNCİRİ RİSKLERİNİN TEDARİK ZİNCİRİ PERFORMANSI ÜZERİNDE ETKİSİ: ÜRETİM İŞLETMELERİNDE BİR ARAŞTIRMA

THE EFFECT OF SUPPLY CHAIN RISKS ON SUPPLY CHAIN PERFORMANCE: A STUDY ON TURKISH MANUFACTURING COMPANIES

Prof. Dr. Ahmet AĞCA
Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü
ahmet.agca@dpu.edu.tr

Öğr. Gör. Dr. Ali Çağrı BURAN
Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Sosyal Bilimler MYO, Yönetim-Organizasyon Bölümü
acagri.buran@dpu.edu.tr

ÖZET

Bu araştırmanın¹ amacı Türkiye’de faaliyet gösteren üretim işletmelerinin tedarik zinciri risklerinin tedarik zincirlerinin operasyonel performansına etkisini ölçmektir. Tedarik zinciri riskleri genel olarak operasyonel riskler ve yıkıcı riskler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yıkıcı risklerin kontrolü pek mümkün olamazken operasyonel riskler daha kontrol edilebilir riskler olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada operasyonel riskler üzerinde durulmuş ve riskler tedarik zinciri yapısına bağlı olarak, tedarik riski, süreç riski ve talep riski olarak ele alınmış ve tedarik zincirlerinin operasyonel performansları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma kapsamında İstanbul Sanayi Odası tarafından 2014 yılına ilişkin belirlenen Türkiye’nin ilk bin üretim işletmesinin 214’ünden veriler anket yoluyla toplanmış ve analiz edilmiştir. Araştırma hipotezlerinin test edilmesinde Yapısal Eşitlik Modeli kullanılmıştır. Araştırma sonucunda tedarik ve süreç risklerinin tedarik zinciri operasyonel performansı üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu ortaya çıkarken talep riskinin her hangi bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tedarik Zinciri, Tedarik Zinciri Yönetimi, Tedarik Zinciri Risk Yönetimi, Talep Riski, Tedarik Riski.

¹ Bu çalışma Dumlupınar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) kapsamında tamamlanmış 2015/51 no lu “TEDARİK ZİNCİRİ RİSKLERİNİN REKABET AVANTAJINA ETKİSİ VE RİSKLERİN AZALTILMASINDA İŞBİRLİĞİ YAKLAŞIMI” başlıklı projeden üretilmiştir

ABSTRACT

The main goal of this study is to determine the effects of supply chain operational risks on supply chain operational performance. Generally supply chain risks classified into two categories namely disruption risks and operational risks. Operational risks are treated as more controllable risks, while controlling disruption risks is unlikely to be possible. From this point of view this study focused on supply chain operational risks namely supply risk, process risk and demand risk and their effects on supply chain operational performance. In this context the data collected by survey forms from 214 of 1000 largest manufacturing company determined annually by the Istanbul Chamber of Industry. Structural Equation Model used in testing of research hypotheses. The results of the research showed that while supply risk and process risk seem to have significant impact on supply chain operational performance, demand risk do not have a significant impact on supply chain operational performance.

Key Words: Supply Chain, Supply Chain Management, Supply Chain Risk Management, Demand Risk, Supply Risk

GİRİŞ

Tedarik zincirleri, üreticiler, tedarikçiler, üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcılar, perakendeciler gibi müşteri isteklerinin yerine getirilmesinde doğrudan veya dolaylı ilgisi olan tüm tarafların birleşiminden oluşan bütünleşik sistemler olarak ifade edilmektedir. Bu sistem sayesinde, hammaddeler, malzemeler ve parçalar tedarikçilerden alınır, bitmiş ürünlere dönüştürülür ve değer katılarak dağıtıcılar üzerinden perakendecilere ve nihai müşterilere ulaştırılır. Sistem içerisinde yer alan taraflar arasında bilgi alışverişinin sağlanması gibi birbiriyle bağlantılı ardışık iş süreçlerinin uyum içinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu sayede, zincir boyunca maliyetlerin düşürülmesi, süreç zamanlarının azaltılması, üretim ve hizmet kalitesinin artırılarak operasyon etkinliğinin, karlılığın artırılması sağlanır. Buradaki amaç tarafların ve tedarik zincirinin rekabetçi pozisyonun iyileştirilmesi yoluyla tedarik zincirlerinin en önemli çıktısı olan müşteri tatmini sağlamaktır (Chopra ve Meindl, 2007:4; Min ve Zhou, 2002:231-232). Tedarik Zinciri Yönetimi (TZY) ise Tedarik Zinciri Yönetimi Profesyonelleri Konseyi (CSCMP)'ne göre, tedarik, üretim ve bütün lojistik faaliyetlerin planlanması ve yönetimini kapsamakla beraber tedarikçiler, aracılar, üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcılar ve müşteriler gibi kanal/ağ üyelerinin eşgüdümünü ve işbirliğini de gerektirmektedir. Tedarik zinciri yönetimi esas itibarıyla tedarik zinciri boyunca yer alan işletmelerin kendi içlerinde ve birbirleri arasında tedarik ve talep yönetimlerinin birleştirilmesidir. (<https://cscmp.org>, 2018).

TZY ile sağlanan faydalar üç başlıkta toplanmaktadır. Bunlar (Stock ve Boyer, 2009:703); Değer yaratma, Etkinlik yaratma ve Müşteri tatminidir. Porter (1985)'e göre işletmelerin rekabet avantajı elde edebilmelerinde temel nokta işletmede gerçekleştirilen faaliyetlerin rakiplerine göre daha fazla değer yaratabilmesine bağlıdır. Ancak değer sadece işletme içerisinde gerçekleştirilen faaliyetler sonucu ortaya çıkartılamamaktadır (Christopher, 2011:11). Bu anlamda tedarik zincirleri tedarikçiden müşteriye kadar olan süreçte yaratılan değer en yüksek seviyeye çıkartılabilmesidir (Chopra ve Meindl, 2007: 5).

Christopher (2011:13)'a göre tedarik zinciri yukarı doğru (upstream-tedarikçilerden ana üreticilere) ve aşağı doğru (downstream-ana üreticiden müşterilere) tüketicilere değer yaratan faaliyetlerin ve süreçlerin bağlantılarından oluşan bir organizasyon ağıdır. Tedarik zinciri içerisinde yer alan işletmelerin faaliyetleri yaratılacak değer açısından bir kaynak özelliği taşımaktadır. Her bir tedarik zinciri üyesi, “son tüketiciye doğru ilerledikçe ürün/hizmet ile ilgili belirli bir katma değer fonksiyonunu yerine getirir” (Ritchie ve Brindley, 2002:110).

Müşteri açısından değerin optimize edilmesi ve tedarik zincirindeki bütün paydaşlara getirisinin artırılması yöntemi olarak müşteri ihtiyaçlarının anlaşılması ve karşılanması, TZY açısından son derece gereklidir. TZY açısından müşteri gereksinimlerine uyum sağlanması büyük önem taşımaktadır ve TZY'nin en önemli iki özelliğinden birisi zincirin sonunda müşterilere odaklanmasıdır (Stock ve Boyer, 2009:705). Dolayısıyla zincir boyunca herhangi bir aşamada meydana gelecek bir aksama tüm zincir boyunca yaratılacak değeri ve elde edilecek rekabet avantajını dolayısıyla müşteri tatminini ve tedarik zinciri performansını olumsuz yönde etkileyecektir.

Tedarik zincirleri, günümüzde yüksek rekabet, ileri derecede belirsizlik ve pazar dalgalanmalarına maruz kalmakta ve böyle bir ortamda tedarik zincirlerini yönetmek büyük bir çaba gerektirmektedir. Tedarik zinciri riskleri olarak ifade edilen bu durumlar müşteri taleplerine cevap verilmesini olumsuz yönde etkilemekte ve tedarik zincirlerinin çıktılarının istenen düzeyde olmamasına neden olmaktadır. Tedarik ve talep sürecindeki belirsizlikler, pazarların küreselleşmesi ve daha kısa ürün ve teknoloji hayat eğrileri gibi durumlara ilave olarak uluslararası tedarik zinciri ağlarının daha da karmaşık hale getiren üretimde, dağıtımda ve lojistik faaliyetlerde dış kaynak kullanımı tedarik zincirlerini risklere daha açık bir hale getirmiştir (Christopher ve Lee, 2004:3).

Bu kapsamda bu çalışma iki temel araştırma sorusu üzerinde durmaktadır:

1. Tedarik zincirlerinde talep cevap verebilirliğinin Tedarik Zinciri Performansı üzerindeki etkisi var mıdır?

2. Tedarik zinciri riskleri tedarik zinciri talep cevap verebilirliğini etkilemekte midir?

Buna yönelik olarak çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde öncelikli olarak kavramsal alt yapı ve hipotezler üzerinde durulacak ardından sırasıyla araştırmanın metodolojisi ve bulgularına yer verilecek son olarak da sonuçlar üzerinde durulacaktır.

1.KAVRAMSAL YAPI VE HİPOTEZLER

1.1. Tedarik Zincirlerinde Rekabet Avantajı

Rekabette en önemli konulardan biri de işletmenin diğer işletmelerden olumlu anlamda ayırt edilebilmesini sağlayan yollar bulmaktır. Tedarik zinciri yönetiminde bu konudaki yöntemlerden biri müşteri talebine cevap verebilirliktir. Talep cevap verebilirliği, pazarda yaşanan talep değişkenliklerini kestirebilmek veya bu değişkenliklere uyum sağlayabilmektir (Braunscheidel ve Suresh, 2009:136-137).

Tedarik zincirlerinin müşteri taleplerine cevap verebilme kabiliyetleri müşteri değeri olarak ifade edilebilmektedir. Dinamik sektörlerde talep değişkenliklerine hızlı cevap verebilmek rekabet avantajı elde etmede önceliklidir. Talep cevap verebilirliği sahip olduğu değeri sadece müşteri isteklerinin karşılanmasına yardımcı olmaktan değil aynı zamanda müşteri taleplerinin karşılanmasına engel olabilecek tedarik konularının önceden tahmin edilmesi ve önlenmesiyle elde etmektedir. Müşteri değeri yaratmaya yönelik olarak tedarikçilerin ve müşterilerin bütünleştirilmesi firmalar arasında bilgi paylaşımı süreçlerinin oluşturulmasını gerektirmektedir. Eğer bir işletme tedarik zinciri üyelerinin operasyonları ve değişkenlik tahminlerine ilişkin bilgilerinin toparlandığı bir yapıya sahipse talebe cevap verebilme kapasitesi gelişecektir. Bu yapı ayrıca tedarik zinciri içerisindeki tüm işletmelerin müşteri ihtiyaçlarını anlayabilmelerine de imkan tanıyacaktır. Bu ihtiyaçların anlaşılması sayesinde tedarik zinciri içerisinde gerçek zamanlı talep ve bu talebe bağlı tedarik ihtiyaçlarına ilişkin bilginin ortaklaşa üretimi, yorumu,

dağıtımını mümkün olacak ve işletmelerin talep önceliklerini belirleyebilmeleri ve taleplerini karşılayabilmeleri sağlanabilecektir (Ralston vd. 2015: 53).

Tedarik zincirlerinin taleplere cevap verebilme kabiliyeti müşteri beklentilerinin karşılanmasını sağlarken öte yandan da hangi ürüne nasıl bir talep geleceğinin bilinebilmesiyle daha iyi bir planlama yapılabilecektir. Bu planlama sayesinde gerek müşteri siparişlerinde yer alan ürün çeşitliliğinin hazırlanması, gerek ürün miktarlarının karşılanabilmesi gerekse siparişlerin istenen zamanda teslim edilebilmesi daha mümkün olacaktır. Bu da müşteri tatmininin artmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla operasyonel açıdan tedarik zincirlerinden beklenen çıktılara yani arzu edilen performans seviyelerine ulaşılmasını sağlayacaktır. Buna göre araştırmanın ilk hipotezi tedarik zincirlerinin çıktılarını ifade edecek şekilde;

H1: Tedarik zinciri talep cevap verebilirliğinin tedarik zinciri operasyonel performansı üzerinde doğrudan etkisi vardır.

1.2. Tedarik Zinciri Riskleri

Tedarik zinciri risk yönetiminde en önemli nokta tedarik zinciri riskinin ne olduğunun ortaya konmasıdır. Tablo 1’de literatürde çeşitli yazarlar tarafından yapılmış tedarik zinciri riskine ilişkin tanımlar verilmiştir.

Tablo 1: Tedarik Zinciri Risk Tanımları

Tedarik Zinciri Risk Tanımları	Yazarlar
Tedarik zincirinin muhtemel çıktılarının dağılımında, olasılıklarında ve öznel değerlendirmelerindeki değişkenliktir.	Jüttner vd. 2003: 200
Performans çıktılarının dağılımına etki eden kayıplar, olasılıklar, olayın gerçekleşme hızı, olayların tespit edilmesi için gereken zaman ve sıklığıdır.	Manuj ve Mentzer, 2008a:135
Tedarik zinciri içinde ve çevresinde istenmeyen ve olağan dışı durumları tetikleyen olaylar ve zincirin işleyişini tehlikeye sokan durumlardır.	Wagner ve Bode, 2008: 309
Tedarik zincirinde olumsuz olayların gerçekleşmesiyle tedarik zincirinden beklenen değerden sapmalardır.	Wagner ve Bode, 2009: 5
Tedarik zinciri ürün malzeme akışlarını kesintiye uğratan, beklenmedik ve istenmeyen olaylar sonucu tedarik zincirinde operasyonel ve finansal risklerin oluşmasıdır.	Craighead vd. 2007: 52

Tanımlardan da görüleceği üzere tedarik zinciri riskleri istenmeyen olaylar sonucu tedarik zinciri süreçlerinin ve akışlarının kesintiye uğraması ve tedarik zincirlerinden istenen çıktılarının elde edilememesi anlamına gelmektedir. Craighead vd. (2007: 52) tedarik zinciri risklerini, operasyonel ve finansal çıktıların olumsuz veya beklenenden farklı gerçekleşmesi olarak belirtmiş ve bunun sebebinin de beklenmedik bazı olaylar sonucu tedarik zinciri akışlarının kesintiye uğraması olarak ortaya koymuştur. Wagner ve Bode (2008; 2009) hem tedarik zincirlerinin işleyişini tehlikeye sokan olaylar hem de istenen performans seviyesine ulaşamaması olarak ele almıştır. Manuj ve Mentzer (2008b:135) ise tedarik zinciri performans çıktılarının dağılımı şeklinde ifade ettiği beklenen ve istenen performans değerlerinden sapmalara yol açan hem olayları, hem olayların olasılıklarını hem de sonuçlarını tedarik zinciri riski olarak belirtmiştir. Jüttner vd.(2003:200) ise March ve Shapira (1987) tarafından yapılan risk tanımını tedarik zinciri literatürüne uyarlayarak, tedarik zinciri risklerinin belirlenmesinde tedarik zinciri performans

çalışmalarında değişkenlik, değişkenliğin olma olasılığı ve buna ilişkin tedarik zinciri içinde yer alan çalışanların görüşlerinin bir arada değerlendirilmesi olarak ifade etmişlerdir.

Yukarıda ki tanımlamalarla birlikte literatürde risklerin tanımlanmasında bazı kavramlar karşımıza çıkmakta ve tedarik zinciri risklerinin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Bunlar; karışıklık veya düzensizlik (disturbance), bozulma (disruption), güvenlik (security), emniyet (safety) ve esneklik (resilience) kavramlarıdır (Pfohl vd. 2009: 34-35).

Karışıklık veya Düzensizlik; talep dalgalanmalarından, teslimat süreçlerindeki aksamalardan veya kalite değişkenliklerden kaynaklı tedarik zinciri akışlarında ve işleyişinde meydana gelecek kesintileri ifade etmektedir. Tedarik zincirinde karışıklıklardan kaynaklı meydana gelecek olumsuzluklar daha çok belirli süreli olarak gerçekleşmekte ve kısmen daha yönetilebilir olmaktadır.

Bozulma; tedarik zincirlerinin dışında gerçekleşen yani buldukları çevre kaynaklı ve tedarik zincirlerinde ciddi finansal sıkıntılar yaratabilecek doğal felaketler, savaşlar vb. gibi daha geniş ölçekli durumları ifade etmektedir.

Güvenlik; işletmelerin, sistemlerinin güvenliğini belirtmektedir. Tedarik zincirleri açısından faaliyet gösterdikleri çevrelerde veya ürünlerinin taşıma güzergahlarında ya da sistemlerine adli boyutta nitelendirilecek hırsızlıklar, saldırılar gibi unsurları içermektedir.

Emniyet; adli olmaktan ziyade ürünlerin fiziksel akışı sırasında özellikle taşıma ve depolama gibi lojistik faaliyetlerde faaliyetlerin özelliğinden kaynaklı zarar görme durumlarını içermektedir.

Esneklik; örgütlerin yukarıda bahsedilen karışıklık durumlarında nasıl bir tepki gösterebileceklerini ve bu çeşit karışıklıkları bertaraf ederek eski durumlarına nasıl dönebildiklerini açıklamak için kullanılmaktadır.

Bu kavramların içerikleri ve birbirleriyle olan ilişkileri tedarik zincirlerinde risklerin tanımlanması ve yönetilebilmesi açısından önem arz etmektedir. Şekil 1’de kavramların birbirleriyle olan ilişkileri gösterilmiştir (Pfohl vd. 2010: 35).

Şekil 1: TZRY İlişkin Kavramlar Arası İlişkiler

Kaynak: Pfohl vd. 2010'dan uyarlanmıştır

Literatürde tedarik zinciri riskleri farklı şekillerde ele alınmıştır. Christopher ve Lee (2004:34) geniş bir bakış açısıyla “tedarik zinciri dışında meydana gelen ve olumsuz sonuçlara yol açan savaşlar, grevler, terörist saldırılar gibi işletme stratejisinde değişikliklere neden olan dışsal olaylar” şeklinde her hangi bir olay olarak tanımlamıştır. Kleindorf ve Saad (2005:54) aynı tanımı takip etmiş ve riskleri – doğal afetler, depremler, kasırga ve fırtınalar – terörizm ve politik istikrarsızlık gibi kavramlarla ilişkilendirmiştir. Bu çalışmalarda riskler genellikle dış çevre olaylarına bağlı, beklenmedik olaylar olarak ele alınmış ve yıkıcı, tedarik zincirinde bozulmaya neden olan riskler olarak tanımlanmıştır.

Chopra ve Sodhi (2004:54) ise aksamalar, gecikmeler, sistem, öngörü, entelektüel sermaye, tedarik, alacaklar, stok ve kapasite şeklinde dokuz risk kategorisini ele almıştır. Tang (2006:453) yıkıcı unsurlar kadar operasyonel faaliyetlerinde risk değerlendirmesinde ele alınması gerektiğini belirtmiştir.

Bunların yanında tedarik zinciri riskleri tedarik zinciri talep ve tedarik aşmalarına göre de ele alınmıştır. Zsidisin (2003:222) tedarik riskini, tek bir tedarikçiden veya tedarik piyasasında ortaya çıkan düzensizlik sonucu alıcı firmanın müşteri taleplerini karşılayamaması veya müşterilerin hayatlarını ve güvenliklerini tehlikeye atan olaylar olarak tanımlamıştır. Talep tarafında ise, müşteri isteklerindeki hızlı değişimler ve kısa ürün yaşam döngülerinin talepte dalgalanmalara yol açarak belirsizlikleri artırması talep riski olarak değerlendirilmiştir.

Tedarik zinciri risk yönetimi literatüründe tedarik zinciri riskleri çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Ancak genel anlamda iki çeşit risk olduğu belirtilmiştir. Bunlar;

- Operasyonel riskler; arz(tedarik)-talep koordinasyonu ile alakalı, yetersiz ve başarısız süreçlerden, insan kaynağından ve sistemden kaynaklanmaktadır. Örnek olarak kalite ve teslimat sorunları gösterilebilir.
- Yıkıcı/bozucu riskler; ise terörist saldırılar, depremler, seller gibi insan eliyle veya doğal afetler olarak sonucu ortaya çıkan dışsal risklerdir.

Yıkıcı risklerin kontrolü pek mümkün olamazken, operasyonel riskler daha kontrol edilebilir riskler olarak kabul edilmektedir. (Chen vd.,2012: 2187).

Tedarik zinciri yapısının ele alınmasına bağlı olarak ise Mason-Jones ve Towill (1998) tedarik zinciri risklerini iç riskler, tedarik zinciri riskleri ve dış riskler olarak sınıflandırmıştır (Waters, 2011: 10).

- İç riskler, organizasyon içerisindeki operasyonlardan kaynaklanmaktadır. Bunlar, işin doğasından (kazalar, insan hataları, bilgi teknolojilerinin hataları vs.) kaynaklanabileceği gibi, yöneticilerin vereceği kararlardan da (emniyet stok seviyeleri, teslimat planları, finansal kararlar) kaynaklanabilir.
- Tedarik zinciri riskleri, organizasyon dışında fakat tedarik zinciri ağında ortaya çıkan risklerdir yani ilişki halinde olunan tedarik zinciri üyelerinden kaynaklanmaktadır. Bunlar tedarikçilerden (teslim süreleri, güvenilirlik, teslimat problemleri vs.) olabileceği gibi müşterilerden de (talep dalgalanmaları, ödemeler, sipariş işleme süreçleri vs.) kaynaklanabilir. Bu tür risklerin temel sebebi zincir üyeleri ile yetersiz işbirliği ve zincir boyunca görünürlüğün eksik olmasıdır (görünürlük: zincir boyunca işlerin, faaliyetlerin, süreçlerin bilgilerinin paylaşımı ve tüm zincir üyeleri tarafından bu bilgilere ulaşımıdır).
- Dış riskler ise doğal afetler, siyasi krizler, savaşlar vb. tedarik zincirinin etkileşim içinde bulunduğu çevreden kaynaklı risklerdir.

Bu çalışmanın kapsamını tedarik zincirinin hedeflerinden sapmalara neden olan operasyonel düzeyde ve tedarik, talep ve üretim süreçlerinden kaynaklı riskler oluşturmaktadır.

Talep Riski; tedarik zincirlerinde aşağı doğru akışlarda meydana gelen kesintilerden kaynaklanmaktadır. Bu bir yandan ürünlerin fiziksel dağıtımındaki kesintilerden oluşabileceği gibi (taşıma, dağıtım merkezleri vs.) diğer yandan müşterilerin kestirilemeyen taleplerinden kaynaklanan belirsizlikten oluşabilmektedir. Tedarik zincirlerinin temel hedefi arz ve talep arasında bir denge kurmaktır. Ancak taleplerdeki beklenmeyen değişiklikler talep tahminlerinin doğruluğunu düşürerek hedeflere ulaşmayı güçleştirir. Talep ve arz arasındaki bu dengesizlik tedarik zincirlerinin verimliliğini ve etkililiğini olumsuz yönde etkiler (Wagner ve Bode, 2008:311). Örneğin gerçekleşen taleplerin yapılan tahminlere göre daha düşük olması yüksek stok seviyelerine, stokların kullanım sürelerinin geçmesine, verimsiz kapasite kullanımı gibi sonuçlara yol açmaktadır bu da tedarik zincirlerinin verimsiz hale gelmesine neden olmaktadır. Talep tahminleri gerçekleşen talebe göre düşük olduğu takdirde ise yetersiz stok seviyeleri, raflarda ürün bulunmaması gibi sonuçlara yol açmaktadır. Dolayısıyla talep riski olarak ifade edilen bu durumlar müşteriye hizmet verme açısından ciddi bir tehlike meydana getirebilecektir. Buradan hareketle;

H2: Talep Riskleri Tedarik Zinciri Talep Cevap Verebilirliğini doğrudan etkilemektedir

Süreç riski; üretimden beklenen kalite ve zaman sapmalarıdır. Bütün üretim sistemlerinde değişkenlik mevcuttur. Hopp ve Spearman (2000) üretim sistemlerinde 2 farklı değişkenliğin olabileceğini belirtmişlerdir (Chen vd.,2012: 2187). Birincisi üretimde duruşlar, makine arızaları, operatör yetersizlikleri gibi üretim sürecinden kaynaklı değişkenlikler. İkincisi kurulan üretim sisteminde istasyonlar arası akıştan kaynaklı olabilir. Her iki durumda da müşteri siparişlerinin karşılanmasında hem nicelik hem de nitelik açısından aksamalar meydana gelerek müşteri taleplerinin karşılanamaması söz konusu olacaktır. Süreç riskleri üreticinin üretim kapasitesini düşürüp müşteri siparişlerini karşılayamamasını sağlayabileceği için tedarik zinciri performansına olumsuz etki eder. Buradan hareketle;

H3: Süreç Riskleri Tedarik Zinciri Talep Cevap Verebilirliğini doğrudan etkilemektedir

Tedarik riski; tamamlanamayan siparişlere yol açan tedarik süresi, miktarı ve kalitesindeki potansiyel sapmalardır. Üretim kapasite kısıtları, kalite kontrol yetersizlikleri, üretim sıkışıklıkları hatta makinalardaki bir bozukluk gibi birçok etken tedarikçilerin performansını etkileyebilmektedir. Tüm bunlar tedarik süreleri, miktar ve kalite anlamında tedarik süreçlerini sekteye uğratabilmektedir (Chen vd.,2012: 2187). Tedarik edilen ürünlerin kalitelerinde sorun yaşanması ana üretici açısından çok ciddi tehdit oluşturmaktadır. Tedarikçi kaynaklı bir başka sorun da tedarikçilerin siparişte bulunan kalemleri miktar ve çeşitlilik anlamında karşılayamamasıdır. Örneğin tedarikçiye verilen siparişte yer alan kalemlerden birinin teslim edilememesi üretim süreçlerini sekteye uğratabilir ve müşteriye ürünün teslim edilememesine yol açabilir. Dolayısıyla tedarik süreçlerinde her hangi bir aksama meydana gelmesi tedarik zinciri akışlarının bozulmasına ve tedarik zinciri faaliyetlerinin kesintiye uğramasına sebep olacaktır. Bu akışın kesintiye uğraması da müşteriye cevap verilememesiyle sonuçlanabilecektir. Buradan hareketle;

H4: Tedarik Riskleri Tedarik Zinciri Talep Cevap Verebilirliğini doğrudan etkilemektedir

2. Metodoloji

Bu çalışmanın amacı; Türkiye’de faaliyet gösteren üretim işletmelerinin tedarik zinciri risklerinin tedarik zincirlerinin operasyonel performansına etkisini ölçmektir. Bu amaca yönelik araştırma verilerinin toplanmasında anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırma evrenini Türkiye’de yer alan üretim işletmeleri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise Türkiye’de üretim işletmelerini hem ciro hem de ihracat anlamında temsil kabiliyetine sahip olması nedeniyle İstanbul Sanayi Odası (ISO)’nın her yıl belirlemiş olduğu en büyük bin sanayi işletmesi oluşturmaktadır. Buna yönelik olarak 2014 yılına ilişkin listeden

yararlanılmış ve işletmelere ilişkin gerekli bilgiler, ISO'nun web sitesinden temin edilmiştir. Araştırma, söz konusu işletmelerin sırasıyla Tedarik Zinciri, Lojistik, Üretim Planlama ve Satın Alma alanlarına ilişkin orta düzey yönetici ve çalışanlarına yönelik gerçekleştirilmiştir. Bu listede yer alan işletmelerden basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak 214 işletmeden 214 adet anket elde edilmiştir.

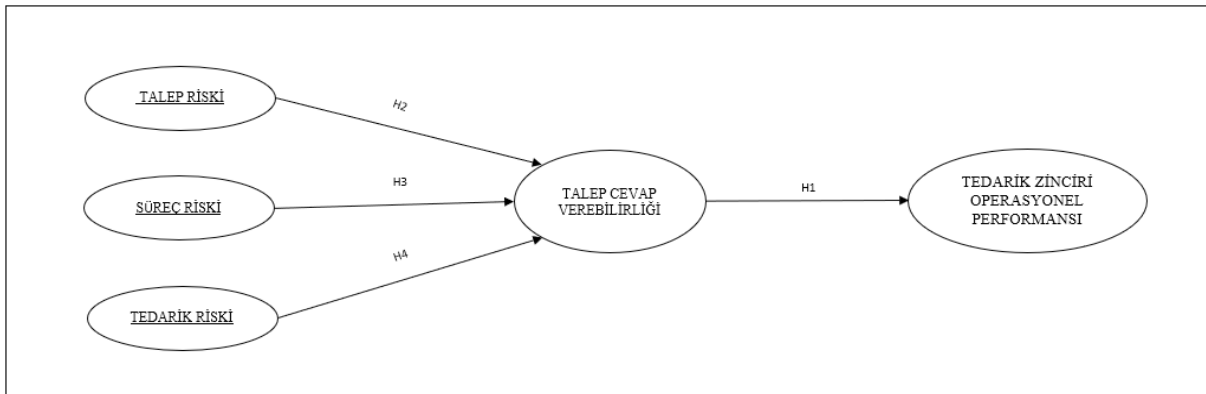
Çalışmamız kapsamında anket uygulamasında Dumlupınar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonundan proje desteği sağlanmış ve bir anketör firmadan hizmet alınmıştır. Kasım 2015 içerisinde hizmet aldığımız anketör firma, saha çalışmasına başlamış ve 2016 Şubat ayı sonunda sonuçlar elimize ulaşmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçme aracı (anket) dört bölümden oluşmaktadır ve araştırmada 5'li Likert (1.Kesinlikle Katılmıyorum 2.Katılmıyorum 3.Kararsızım 4.Katılıyorum 5.Kesinlikle Katılıyorum) ölçeği kullanılmıştır. Talep Riskine ilişkin sorular Chen ve Paulraj (2004) ve Chen vd. (2012) den, Tedarik Riskine ilişkin sorular Chen vd (2012), Süreç Riskine ilişkin sorular Chen vd. (2012), Tedarik Zinciri Talep Cevap Verebilirliğine ilişkin sorular ise Ralston vd. (2015), Tedarik Zinciri Operasyonel Performans'a ilişkin sorular Wagner ve Bode (2008)'den uyarlanmıştır.

Araştırmada kullanılan verilerin analizinde iki aşamalı yaklaşım uygulanmıştır. Ölçme modelinin test edilmesi için doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve ölçme modelinin güvenilirlik ve geçerlilikleri sınanmıştır. Daha sonra ise yapısal eşitlik modeli kullanılarak önerilen model test edilmiştir.

Yukarıda açıklanan teorik alt yapı ve literatürdeki diğer çalışmaların ışığında, tedarik zinciri talep cevap verebilirliğinin tedarik zinciri operasyonel performansı üzerinde doğrudan etkisi araştırılmıştır. Bunun yanında tedarik zinciri riskleri; talep riski, süreç riski ve tedarik riski olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır ve bunun müşteri talep cevap verebilirliği üzerindeki doğrudan etkisi araştırılmıştır. Buna göre kavramsal model (Şekil 2) aşağıdaki gibidir;

Şekil 2: Tedarik Zinciri Risklerinin Tedarik Zinciri Performansı Üzerindeki Etkisi Kavramsal Model

3. Bulgular

Araştırmaya toplam 214 adet işletmeden orta ve üst düzey yönetici katılmış olup, firma ve katılımcıların tanıtıcı özelliklerine bilgiler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Tanımlayıcı Bilgiler

Özellikler		Frekans	Oran (%)
Cinsiyet	Kadın	49	22,9
	Erkek	164	77,1
		214	100
Yaş	21-30	61	28,5
	31-40	98	45,8
	41-50	47	22,0
	51 ve üstü	8	3,7
	Toplam	214	100
Eğitim Düzeyi	Ortaöğretim-Lise	20	9,3
	Önlisans	20	9,3
	Lisans	143	66,8
	Lisansüstü	31	14,5
	Toplam	214	100
Yönetim Kademesi	Üst Düzey	38	17,8
	Orta Düzey	176	83,2
	Toplam	214	100
İşletmenin Sermaye Yapısı	Yerli	167	78,0
	Yabancı	17	7,9
	Yabancı Ortaklı	30	14,0
	Toplam	214	100

3.1. Ölçüm Modeli

Araştırma modelinin test edilmesi için iki aşamalı yaklaşım benimsenmiştir. Bu yaklaşıma göre önce yapı geçerliliği test edilmeli ardından model testi gerçekleştirilmelidir. Yapısal modele ilişkin ölçüm modelinin oluşturulabilmesi amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır.

Doğrulayıcı faktör analizinde tahmin yöntemi olarak Maksimum Olabilirlik Yöntemi (MLE) kullanılmıştır. MLE yönteminin kullanılabilmesi için gözlenen değişkenlerin en az aralık seviyesinde ölçülmesi ve çok değişkenli normallik varsayımının karşılanmış olması gerekmektedir (Bayram 2010:49-51). Çok değişkenli normallik varsayımı için gözlenen değişkenlerin çarpıklık ve basıklık değerlerinin ölçeğin çok değişkenli normallik varsayımı için ilgili değer aralığında (+3/-3) karşıladığı görülmüştür.

Doğrulayıcı faktör analizinde ölçüm modelinin eldeki veriye uygunluğunu CFI, NNFI, RMSEA, χ^2 / df uyum indeksleri ile değerlendirilmiştir. CFI ve NNFI için 0,90 ve üzeri değerler, RMSEA için 0,08'den küçük değerler, RMSR için 0,05'den küçük değerler ve χ^2 / df için 3 ve daha küçük değerler iyi uyumu ifade etmektedir (Şimşek, 2007:14).

Ölçüm modelinin doğrulayıcı faktör analizine ilişkin değişkenlerin uyum iyiliği değerleri (RMSR 0,026, RMSEA 0,039, NNFI 0,96, CFI 0,96, χ^2 / df 1,31) Tablo 3 'te verilmiştir. Buna göre tüm değişkenler için uyum iyiliği değerlerine göre ortaya konulan faktör yapılarının iyi uyum değerleri ürettiği görülmektedir.

Tablo 3: Ölçüm Modeline İlişkin Sonuçlar

		Faktör Yükleri	t değerleri
	Talep Riski CR: 0,83 AVE: 0,506		
1	Müşteri taleplerimizde beklenmedik değişiklikler ve dalgalanmalar yaşanmamaktadır*		çıkarılmıştır
2	Ana üretim planlarımız yüksek talep değişkenliklerine maruz kalmamaktadır*		çıkarılmıştır
3	Talep hacmini ve ürün bileşimini tahmin etmek zor değildir*		çıkarılmıştır
4	Müşterilerimizin gerçekleşen siparişleri bizim tahminlerimizle uyumludur	0,61	9,27
5	Müşterilerimiz kendi talepleri ile ilgili güvenilir tahminler sağlamaktadırlar	0,62	9,36
6	Müşterilerimiz daha önceden belirlenmiş sipariş teslim sürelerine göre siparişlerini vermektedirler	0,68	10,63
7	Müşterilerimizin gerçekleşen siparişleri daha önceden bildirdikleri kendi talep tahminleri ile tutarlıdır	0,84	14,05
8	Müşterilerimiz kendi talep tahminlerine bağlı kalırlar	0,78	12,77
	Tedarik Riski CR: 0,82 AVE:0,48		
9	Tedarikçilerimiz, kalite beklentilerimizi tutarlı bir şekilde karşılamaktadırlar	0,67	10,16
10	Tedarikçilerimizin teslimat zamanları beklentilerimizi tutarlı bir şekilde karşılamaktadır	0,67	10,32
11	Tedarikçilerimiz miktar beklentilerimizi her zaman karşılamaktadır*		çıkarılmıştır
12	Tedarikçilerimiz genel beklentilerimizi karşılamaktadır	0,64	9,59
13	Tedarikçilerimiz her zaman siparişleri söz verildiği gibi teslim etmektedir	0,76	12,22
14	Tedarikçilerimiz beklentilerimizi karşılayacak kapasitedirler	0,71	11,14
	Süreç Riski (Üretim) CR: 0,75 AVE:0,509		
15	Günlük üretim miktarlarındaki değişkenlik/sapma çok düşüktür*		çıkarılmıştır
16	Üretim sürelerinde sapma çok düşüktür*		çıkarılmıştır
17	Ürün kalitesinde sapma çok düşüktür*		çıkarılmıştır
18	Üretim süreci müşteri siparişlerini tutarlı bir şekilde karşılamaktadır	0,73	10,98
19	Üretim her zaman planlandığı gibi gerçekleştirilmektedir	0,74	11,2
20	Üretim kapasitesi müşteri siparişlerini karşılama kapasitesine sahiptir	0,67	9,97
	Tedarik Zinciri Talep Cevap Verebilirliği CR: 0,80 AVE:0,509		
1	Tedarik zincirimizde fazla stok seviyeleri oluşmadan veya satış kayıpları yaşanmadan talepteki değişikliklere cevap verilebilmektedir	0,68	10,44
2	Tedarik zincirimiz, tedarik zinciri ortaklarımızın taleplere cevap verebilme yeteneklerini geliştirmektedir.	0,72	10,16
3	Tedarik zincirimiz, pazar talebini tahmin edebilme yeteneğine sahiptir	0,68	10,45
4	Tedarik zincirimiz, gerçekleşen talebe cevap verebilme yeteneğine sahiptir	0,77	12,26
	Tedarik Zinciri Operasyonel Performans CR: 0,86 AVE: 0,61		
1	Siparişleri Karşılama Kapasitesi: sipariş edilen miktarların tutarlı olarak sağlanması	0,69	10,97
2	Teslimat Güvenilirliği: teslimat tarihlerinde ve miktarlarında beklentilerin karşılanması	0,78	13,00
3	Müşteri Tatmini: tedarik zinciri performansının müşteri tatminini tutarlı bir şekilde sağlanması	0,78	12,87
4	Teslimat Hızı: siparişin gelişinden müşteriye teslimine kadar geçen süre	0,89	15,64
	* Düşük faktör yüklerinden dolayı analizden çıkartılmıştır.		
	RMSR 0,026, RMSEA 0,039, NNFI 0,96, CFI 0,96, χ^2 : 236,6 , df : 179, χ^2 / df 1,31 p: 0,01		

Bunun yanında ölçüm modelinde her bir maddenin faktör yükünün 0,70'dan büyük olması istenmektedir. Ancak uyarılama veya ölçek geliştirme çalışmalarında bu değerlerin bu sınır 0,50 veya 0,60 olarak alınabilmektedir. Bu çalışmada kullanılan ölçek maddelerinin Türkçeye ilk defa uyarlanmasından dolayı 0,60 değeri sınır kabul edilmiştir. Tablo 3'te ölçek maddelerinin faktör yükleri ve t değerleri görülmektedir. Buna bağlı olarak faktör yükleri 0,60'dan küçük olan Talep Riskine ait 1. , 2. ve 3. Ölçek

maddeleri, Tedarik Riskine ait 11. Ölçek maddesi ve Süreç Riskine ait 15. ,16. Ve 17. Ölçek maddeleri analizden çıkartılmıştır. Diğer ölçek maddelerinin tamamının 0,60'dan büyük olduğu görülmektedir.

3.2. Ölçüm Modelinin Güvenilirliği ve Geçerliliği

Ölçüm modelinin güvenilirliği, her bir faktörün ayrı ayrı Cronbach α , ortalama açıklanan varyans (AVE) ve bileşik güvenilirlik (CR) değerlerine bakılarak sınanmıştır. Ölçüm modelindeki örtük değişkenlerin bileşik güvenilirlik değerinin 0,70 değerinden, ortalama açıklanan varyans değerinin ise 0,50 değerinden yüksek olması gerekmektedir. (Hair, Black, Babin & Anderson, 2009:124)

Tablo 3'de görüldüğü üzere Cronbach α ve CR değerleri eşik değer olan 0,70 değerinin üzerinde olmakla birlikte, ölçme modelindeki Tedarik Riskleri faktörünün AVE değeri eşik değer olan 0,50 değerinin altındadır. Ancak, diğer güvenilirlik ölçümleri yeterli düzeyde olduğunda AVE'nin 0,5 değerinden küçük olması kabul edilebilir (Çalık, Altunışık & Sütütemiz, 2013:153) Böyle olmakla birlikte bu faktörün modelden çıkarılıp çıkarılmamasına uyuşma ve ayrışma geçerliliği analizlerine de bakılarak karar verilecektir.

Ölçüm modelinin geçerliliği ise, uyuşma ve ayrışma geçerlilikleri yönünden test edilmiştir. Hair vd. (2009)'a göre uyuşma geçerliliği açısından AVE değerinin 0,50'nin üzerinde olması yanında CR değerinin de AVE değerinden büyük olması gerekmektedir. Bu açıdan daha önceden belirtildiği üzere Tedarik Riski haricinde diğer değişkenlerin AVE değerleri 0,50 değerinden büyük olduğu ve CR değerlerinin AVE değerlerinden büyük olduğu görülmektedir. Öte yandan ayrışma geçerliliği için faktörler arası korelasyon değerlerinin karelerinin her bir faktörün AVE değerinden küçük olması gerekmektedir. Tablo 4'de faktörler arası korelasyon değerlerinin kareleri ve her bir faktöre ilişkin AVE değeri (koyu olarak belirtilmiştir) verilmiştir. Görüldüğü üzere faktörler arası korelasyon değerlerinin kareleri her bir faktöre ilişkin AVE değerinden küçük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu yapı için ayrışma geçerliliği sağlanmış durumdadır.

Tablo 4: Ölçüm Modeline İlişkin Değişkenlerin Korelasyon Kareleri ve AVE Değerleri

	Talep Riski	Tedarik Riski	Süreç Riski	TZ Talep Cevap Verebilirliği	TZ Operasyonel Performans
Talep Riski	0,50				
Tedarik Riski	0,16	0,48			
Süreç Riski	0,29	0,40	0,50		
TZ Talep Cevap Verebilirliği	0,06	0,24	0,19	0,50	
TZ Operasyonel Performans	0,02	0,04	0,11	0,36	0,61

3.3. Araştırma Hipotezlerinin Test Edilmesi: Yapısal Eşitlik Modeli

Ölçme modelinin oluşturulmasından sonra araştırma hipotezlerinin test edilmesi amacıyla bu aşamada Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılarak yapısal model test edilmiştir. Yapısal modelin uyum iyiliği değerleri Tablo 5'de verilmiştir. Yapısal modele ilişkin uyum iyiliği değerleri incelendiğinde

tüm değerler (RMSR 0,027, RMSEA 0,039, NNFI 0,96, CFI 0,96, $\chi^2 / df : 1,33$) tavsiye edilen değerlerin üzerine gerçekleşmiştir.

Tablo 5: Yapısal Modelin Uyum İyiliği Değerleri

	Kabul edilebilir uyum	İyi uyum	Yapısal Model
RMSR	≤ 0.08	≤ 0.05	0,027
RMSEA	$\leq 0,08$	$\leq 0,05$	0,039
NNFI	$\geq 0,80$	$\geq 0,95$	0.96
CFI	$\geq 0,80$	$\geq 0,95$	0.96
χ^2 / df	≤ 5	≤ 3	1,33
$\chi^2 : 242,09$, $df : 182$, $p : 0,01$			

Yapısal modele ilişkin uyum indeksleri incelendikten sonra değişkenler arasındaki ilişkileri gösteren parametre değerlerine göre hipotezlerin desteklenip desteklenmediği incelenmelidir.

Tablo 6: Hipotezlerin Test Edilmesi ve Sonuçlar

		Parametre Tahminleri	t değerleri	Hipotez Sonuçları
H1	TZ Talep Cevap Verebilirliği → TZ Operasyonel Performans	0,60	6,33 *	Desteklendi
H2	Talep Riski → TZ Talep Cevap Verebilirliği	0,00	0,01	Desteklenmedi
H3	Süreç Riski → TZ Talep Cevap Verebilirliği	-0,25	-1,94***	Desteklendi
H4	Tedarik Riski → TZ Talep Cevap Verebilirliği	-0,32	-2,79 **	Desteklendi

Not: * $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,1$

Tablo 6'da yapısal modelde ki değişkenler arasındaki ilişkileri yansıtan standartlaştırılmış parametre tahminleri ve t değerleri verilmiştir. Yapısal model sonuçlarına Tedarik Zinciri Talep Cevap Verebilirliğinin Tedarik Zinciri Operasyonel Performansının üzerinde doğrudan olumlu bir etkisi olduğu görülmüştür. Buna göre H1 Hipotezi kabul edilmiştir.

Tedarik Riskinin ve Süreç Riskinin Tedarik Zinciri Talep Verebilirliği üzerinde doğrudan olumsuz bir etkisi varken Talep Riskinin TZ Talep Cevap Verebilirliği üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığı görülmüştür. Buna göre H3 ve H4 hipotezleri kabul, H2 hipotezi reddedilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tedarik zincirlerinde risklere ilişkin farklı bakış açıları, tanımlamalar ve sınıflandırmalar mevcuttur. Bu çalışmada risk değişkenlik temelli bir yaklaşımla tedarik zincirinin hedeflerinden saplamalar olarak ele alınmıştır ve tedarik zincirleri açısından değer yaratma kabiliyetini olumsuz etkileyecek ve rekabette dezavantajlı konuma getirerek tedarik zinciri hedeflerine ulaşmasına engel durumlar olarak değerlendirilmiştir. Tedarik zinciri boyunca akışların kesintiye uğraması veya aksaması müşteri taleplerine cevap

verilememesine neden olacaktır ve tedarik zincirlerinin istenen hedeflere ulaşamamasıyla sonuçlanacaktır. Bu kesintiler ve aksamalar, tedarik süreçlerinde yaşanabileceği gibi üretim veya dağıtım süreçlerinde de gerçekleşebilir. Tedarik zinciri riskleri dışsal riskler, tedarik zinciri boyunca ancak işletme dışı riskler ve işletme içi riskler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yıkıcı riskler olarak da adlandırılabilen dışsal riskler depremler, savaşlar vb. öngörülmesi ve yönetilebilmesi pek mümkün olmayan risklerdir.

Bu çalışmanın konusunu tedarik zinciri boyunca operasyonel seviyede gerçekleşen talep, süreç ve tedarik riskleri oluşturmuştur. Toplanan verilere bağlı olarak yapılan analizler sonucunda Türkiye’de yer alan üretim işletmelerinin tedarik zincirlerinde talepleri karşılayamamalarına ve nihayetinde istenen performans seviyelerine ulaşamamalarına neden olan en önemli operasyonel risk kaynağı tedarik riskleri ve süreç riskleri olarak görülmektedir.

Tedarik zinciri içinde odak noktasında yer alan işletmeler tedarik kaynaklı birçok riske maruz kalmaktadırlar. Kraljic (1983) tarafından yapılan çalışmada ilk defa işletmelerde ciddi maliyetlere neden olabilecek tedarik süreçlerinden kaynaklı belirsizliklerin proaktif bir şekilde yönetilmesi gerektiğini ortaya konulmuştur. Özellikle işletmelerde üretim için kritik önem taşıyan malzemelerin ve parçaların tedarik edilmek zorunda olması tedarik kaynaklı risklerin yönetilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır (Wagner ve Bode, 2008:311). Bunun yanında 2007 yılında yapılan bir araştırmada tedarikçi başarısızlığı en önemli risk faktörü olarak ortaya çıkmıştır (Chen vd., 2012:2188). Dolayısıyla Türkiye’deki tedarik zincirlerinde de tedarik riskinin en önemli risk faktörü olarak çıkması yapısal ve işlevsel olarak Türkiye’deki tedarik zincirlerinin dünyada ki diğer tedarik zincirlerinde pek farklılaşmadığı görülmektedir.

Bunun yanında üretim süreçlerinde ki aksamalar da tedarik zincirlerinde taleplerin karşılanamamasında etkili olduğu görülmektedir. Her ne kadar tedarik riskleri kadar etkisi olmasa da üretim yaşanacak kalite bozuklukları, duruşlar, arızalar üretim aksamalarında ve de taleplere cevap verilememesine neden olmaktadır.

İşletmelerin tedarik zincirlerinde üretim ve tedarik süreçlerinde uygulayabilecekleri esnekliğin artırılması, emniyet stoklarının belirlenmesi, işbirliği uygulamaları (bilgi paylaşımı, ortak karar vb.) gibi farklı risk azaltım stratejileri tedarik zincirlerinin taleplere cevap verebilme kabiliyetlerini geliştirecek ve tedarik zincirlerinde istenen çıktıların elde edebilmesine imkân sağlayacaktır.

Bu araştırmada Türkiye’de yer alan işletmeler ciro büyüklüklerine göre ele alınmıştır. İleride gerçekleştirilecek çalışmalarda farklı sektör, ürün ve üretim karakteristiklerine göre risk durumlarının karşılaştırmasına imkân verecek çalışmalar yapılması uygun olacaktır. Bunun yanında lojistik riskler gibi farklı risk unsurlarının da değerlendirilerek araştırılması mümkündür.

KAYNAKÇA

- BAYRAM, N. (2010). "Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: AMOS Uygulamalar" Bursa: Ezgi Kitabevi.
- BRAUNSCHEIDEL, Michael J. ve Nallan, C. SURESH, (2009), "The Organizational Antecedents of a Firm's Supply Chain Agility for Risk Mitigation and Response", *Journal of Operations Management*, 27(2), pp.119-140.
- CHEN, I. J. ve Anthony, PAULRAJ, (2004), "Understanding the Supply Chain Management: Critical Research and a Theoretical Framework", *International Journal of Production Research*, 42(1), pp. 131-163.
- CHEN, Jie, Amrik, S. SOHAL ve Daniel, L. PRAJOGO, (2012), "Supply Chain Operational Risk Mitigation: A Collaborative Approach", *International Journal of Production Research*, 51(7), pp. 2186-2199
- CHOPRA, Sunil ve Peter MEINDL, (2007), "Supply Chain Management. Strategy, Planning & Operation" PEARSON Prentice Hill.
- CHOPRA, Sunil ve ManMohan, S. SODHİ, (2004), "Managing Risk to Avoid Supply Chain Breakdown", *MIT Sloan Management Review*, 46(1), pp. 53-61.
- CHRISTOPHER, Martin ve Hau, LEE, (2004), "Mitigating Supply Chain Risk through Improved Confidence Building The Resilient Supply Chain", *International Journal Of Physical Distribution&Logistics Management*, 34(5), pp.388-396.
- CHRISTOPHER, Martin, (2011), *Logistics&Supply Chain Management*, Fourth Edition, Pearson Education Limited, U.K.
- CRAIGHEAD, Christopher W., JENNİFER, Blackhurst, M. JOHNNY, Rungtusanatham ve Robert, B. HANDFIELD, (2007), "The Severity of Supply Chain Disruptions: Design Characteristics and Mitigation Capabilities", *Decisions Sciences*, 38(1), pp. 131-156.
- ÇALIK, M., ALTUNIŞIK, R. & SÜTÜTEMİZ, N. (2013). "Bütünleşik Pazarlama İletişimi, Marka Performansı Ve Pazar Performansı İlişkisinin İncelenmesi" *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19), 137-162.
- HAIR, J., R. ANDERSON, R. TATHAM and W. BLACK, (1998), *Multivariate Data Analysis* (5th Ed.). Prentice Hall, New York.
- HAIR, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2009). *Multivariate Data Analysis. NJ: Prentice Hall*.
- JÜTTNER, Uta, Helen, PECK ve Martin, CHRISTOPHER, (2003), "Supply Chain Risk Management: Outlining an Agenda for Future Research", *International Journal of Logistics: Research and Applications*, 6(4), pp.197-210.
- KLEINDORFER, Paul R. ve Germaine H., SAAD, (2005), "Managing Disruption Risks in Supply Chains", *Productions and Operations Management*, 14(1), pp. 53-68.
- KRAJEWSKI, Lee j., Larry P. RİTZMAN, Manoj K. MALHOTRA, (2014) "Üretim Yönetimi" *Nobel Akademik Yayıncılık*
- MANUJ, Ila ve John T. MENTZER, (2008), "Global Supply Chain Risk Management Strategies", *Inter-*

- national Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 38(3), pp. 192-223.
- MANUJ, Ila ve John, T. MENTZER, (2008), "Global Supply Chain Risk Management", *Journal of Business Logistics*, 29(1), pp. 133-155.
- MARCH James G. ve Zur, SHAPIRA, (1987), "Managerial Perspectives on Risk and Risk Taking", *Management Science*, 33(11), pp. 1404-1418.
- MASON-JONES, Racher ve Denis R. TOWILL, (1998), "Shrinking The Supply Chain Uncertainty Circle" *Control* September 17-22
- MENTZER, John T, Wiliam, DeWitt, James, S. KEEBLER, Soonhong, MİN, Nancy, W., Nix, CARLO, D. Smith, ZACH, G. GARCÍA, (2001), "Defining Supply Chain Management", *Journal of Business Logistics*, 22(2), pp.1-25.
- MIN, Hokey ve Gengui, ZHOU, (2002), "Supply Chain Modeling: Past, Present and Future", *Computers & Industrial Engineering*, 43(1), pp. 231-249.
- PFOHL, Hans-Christian, Holger KÖHLER, David THOMAS, (2010) "State of the Art in supply Chain Risk Management Research: Emprical and Conceptual Findings and a Roadmap for the Implamantation in Practice" *Logistics Research* 2 (1) 33-44
- RALSTON, Peter M., JENNİFER, Blackhurst, Davit, E. CANTOR ve Michael, R. CRUM, (2015), "A Structure-Conduct-Performance Perspective of How Strategic Supply Chain Integration Affects Firm Performance", *Journal of Supply Chain Management*, 51(2), pp.47-64.
- RITCHIE, Bob, ve Clare, BRİNDLEY, (2002), "Reassessing the Management of the Global Supply Chain", *Integrated Manufacturing Systems*, 13(2), pp. 110-116.
- SHAPIRA, Zur, (1995), *Risk Taking: A Managerial Perspective*, Russell Sage Foundation.
- SINGHAL, Piyush, Gopal, AGARWAL ve Murali, Lal MİTTAL, (2011), "Supply Chain Risk Management: Review, Classification and Future Research Directions", *Journal of Business Science and Applied Management*, 6(3), pp.15-42.
- SPEKMAN, Robert E. ve Edward, W. DAVIS, (2004), "Risky Business: Expanding the Discussion on Risk and the Extended Enterprise", *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 34(5), pp. 414-433.
- SPEKMAN, Robert E., John, W. KAMAUFF Jr, Niklas, MYHR, (1998), "An Empirical Investigation into Supply Chain Management: A Perspective on Partnerships", *Supply Chain Management: An International Journal*, 3(2), pp. 53 – 67.
- STOCK, James R., ve Stefanie, L. BOYER, (2009), "Developing a Consensus Definition of Supply Chain Management: A Qualitative Study", *International Journal Of Physical Distribution&Logistics Management*, 39(8), pp.690-711.
- ŞİMŞEK, Ömer Faruk, (2007), *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve Lisrel Uygulamalar*, Ekinoks Eğitim ve Danışmanlık Hizmetleri
- TANG, Christopher ve Biran, TOMLİN, (2008), "The Power of Flexibility for Mitigating Supply Chain Risks", *Production Economics*, 116, pp.12-27.
- WAGNER, Stephan M. ve Christoph, BODE, (2008), "An Emprical Examination of Supply Chain Performance Along Several Dimensions of Risk", *Journal Of Business Logistics*, 29(1), pp.307-325.
- WAGNER, Stephan M. ve Christoph, BODE, (2009), "Dominant Risks and Risk Management Practices in Supply Chains", *Supply Chain Risk. Springer US*, pp. 271-290
- WATERS, Donald, (2011) "Supply Chain Risk Management" *Kogan Page Limited Second Edition*.
- ZSIDISIN, George A. (2003), "A Grounded Definition of Supply Risk", *Journal of Purchasing&Supply Management*, 9, pp. 217-224.
- <https://www.cscmp.org>, (01.03.2018)

PARADOKS EKONOMİ, SOSYOLOJİ VE POLİTİKA DERGİSİ

PARADOKS ECONOMICS, SOCIOLOGY AND POLICY JOURNAL

ISSN: 1305-7979

2018, Cilt/Vol: 14, Sayı/Num: 2 / Issue-1, Page: 19-42

Editörler / Editors in Chief

Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN
Doç. Dr. Sema AY
Dr. Hilal YILDIRIR KESER

TARANDIĞIMIZ INDEXLER

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors. None of the contents published cannot be used without being cited.

Yayın ve Danışma Kurulu / Publishing and Advisory Committee

Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Mariah EHMKE (University of Wyoming)
Doç. Dr. Zerrin FIRAT (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Hilal YILDIRIR KESER (Uludağ Üniversitesi)

Hakem Kurulu / Referee Committee

Prof. Dr. Hamza ATEŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal DEĞER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Sami DENKER (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İŞCAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat KAYA (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sait KAYGUSUZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap PALAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevtap ÜNAL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur YOZGAT (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Gül ATANUR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülin ASLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Arzu ÇAHANTİMUR (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceyda ÖZSOY (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan BIÇKI (Muğla Üniversitesi)
Doç. Dr. Canan CEYLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mithat Arman KARASU (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Burcu KÜMBÜL GÜLER (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet MUTLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Özer ÖZBEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Doç. Dr. Gözde YILMAZ (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Aybeniz AKDENİZ AR (Balıkesir Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cantürk CANER (Dumlupınar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ersoy SOYDAN - Kastamonu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan ÖZALTIN - Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Enes Battal KESKİN (Uludağ Üniversitesi)

ERKEN DÖNEM OSMANLI MİMARİSİNDE SÜSLEME PROGRAMININ BURSA YEŞİL CAMİ ÖRNEĞİNDE İNCELENMESİ

Duygu Gök

Yüksek Lisans Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü

Doç.Dr.Selen Durak

Bursa Uludağ Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin erken döneminde (1299-1453) devletin yapılanması ve güç kazanmasına paralel olarak sanat da bir yapılanma içerisindedir. Bu dönemde Osmanlı sanat faaliyetlerinin en yoğun olduğu alan mimaridir. Bu bağlamda İznik, Bursa ve Edirne kentleri siyasetin olduğu kadar sanatın da gelişim merkezleri olmuştur. Bu kentlerde yer alan mimari eserler süsleme sanatının en olgun örneklerini içerir. 15. yüzyılda mimari, diğer bütün sanatların odak noktasıdır. Bu dönem içerisinde meydana gelen siyasal ve kültürel etkileşim ile değişim, mimariyi de etkilemiştir. Erken dönemde, anıtsal mimari eserlerin inşa edilmesi ile birlikte ahşap, alçı, taş ve çini gibi süsleme sanatları da gelişim göstermiştir. Bursa'da Yeşil Cami, tüm bu sanatların sentezlendiği önemli bir yapıdır. Bu çalışmada, Yeşil Cami'de kullanılan süslemenin mimari ile ilişkisinin açıklanması, süslemenin malzeme ve teknik açıdan incelenmesi, süslemede kullanılan motiflerin biçimsel ve sembolik açıdan değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Konu ile ilgili olarak, yapıdaki malzeme ve süsleme çeşitliliği fotoğraflarla belgelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken Osmanlı Mimarisi, Süsleme Sanatı, Yeşil Cami, Bursa

ABSTRACT

In the early period of the Ottoman Empire (1299-1453), with the establishment and strengthening of the State, the art began to evolve as well. In this period, architecture was the field where the Ottoman art activities were most concentrated. Within this context, Iznik, Bursa and Edirne were the cities which became the center of development for politics and art. The architectural monuments in these cities include the most mature examples of the art of decoration. In the 15th century, architecture was the focal point of all other arts. The political and cultural interaction that took place during this period affected architecture. Along with the construction of monuments in the early period, decorative arts such as wood, plaster, stone and glazed tiles also developed. In Bursa, the Green Mosque is a significant example where all these arts were synthesized. In this study, it is aimed to uncover the relation of the decoration used in Green Mosque to its architecture, to examine the decoration from material and technical dimension, and to evaluate the motifs used in decoration in terms of form and symbolical characteristics. Regarding the subject, the variety of material and decoration in the building has been documented with photographs.

Keywords: Early Ottoman Period, Decorative Arts, Green Mosque, Bursa

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin erken döneminde (1299-1453), devletin gelişim ve değişimine paralel olarak sanat alanında da önemli gelişmeler gözlemlenmiştir. Bu dönemin sanat faaliyetlerinde bir özgünleşme söz konusu olmuştur. Geçmişten alınan birikim sentezlenerek Osmanlı kimliğini oluşturmuştur. Dönemin sanat faaliyetlerinin en yoğun olduğu alan mimaridir. Bu dönemde ön plana çıkan kentlerden birisi İznik'tir. Osmanlı'nın en önemli mimari eserlerinden olan Hacı Özbek Cami ve Süleyman Paşa Medresesi burada bulunmaktadır. Bursa ise devletin kuruluş sürecinden itibaren inşa edilen mimari eserler ve 1413 yılında tahta çıkan Çelebi Mehmed'in 1419 yılında yapımını başlattığı Yeşil Külliye ile dönemin sanat üslubu açısından merkezi konumundadır.

Erken Osmanlı Dönemi'nde 15. yüzyılda mimaride süsleme sanatında taş, ahşap, çini ve alçı malzemeleri kullanılmıştır. Bu malzemelerde çeşitli teknikler uygulanmıştır. Bunların yanı sıra kalem işi tekniği de çeşitli yöntemlerle kullanılmıştır. Mimariye bağlı süsleme sanatlarında kullanılacak tüm malzeme ve süsleme çeşitlerinin, daha öncesinde görülmedik bir zenginlikte bir araya getirildiği Bursa'daki Yeşil Cami, bu bakımdan erken Osmanlı döneminin en önemli yapılarından birini oluşturmaktadır (Alkan 2013). Ters "T" planlı cami tipine örnek olan yapı kubbe mekân gelişmesinin sağlanması açısından önem taşımaktadır. Yapı, kendinden sonraki yapıları da üslup olarak etkilemiştir ve esas önemini süsleme özelliklerinden almıştır (Uslu 2012). Bu çalışmada, Yeşil Cami'de kullanılan süslemenin mimari ile ilişkisinin açıklanması, süslemenin malzeme ve teknik açıdan incelenmesi, süslemede kullanılan motiflerin biçimsel ve sembolik açıdan değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Yeşil Cami'nin mimarı dönemin önemli devlet adamlarından biri olan Hacı İvaz Paşa'dır. Anadolu'nun birçok yerinde önemli yapılar inşa etmiş olan mimar, Bursa'da Yeşil Külliye'nin yanı sıra, Demir Kapı, İpek Han, Gelincik Çarşısı ve Ulubad Köprüsü gibi yapıları da inşa etmiştir (Beyazıt 2009). Yeşil Cami'nin tüm süsleme elemanları arasındaki uyumu sağlayan ise 1402 yılında Timur ile birlikte Semerkant'a gidip orada süsleme sanatının teknik inceliklerini öğrenerek Bursa'ya dönen ve kaliteli örnekler ortaya koyan Nakkaş Ali bin İlyas ve emrinde çalışan Tebrizli ustalardır (Uslu 2012, Alkan 2013).

Yeşil Cami, Yeşil Külliyesi'nin bir birimidir. Külliyedeki diğer yapılar Yeşil Türbe, medrese, hamam ve imaret birimleridir (Şekil 1). Külliyenin yapımı 15. yüzyılda birçok yağma ve yıkım geçiren Bursa'ya canlılık katmıştır. Külliye hem devletin gücünü hem de mimarlık sanatını yeniden canlandırmıştır.

Küllüye için yapılan yeşil nitelemesinin Yeşil Cami'nin kubbesi ve minarelerindeki yeşil kiremit örtüden kaynaklandığı eski seyahatnamelerde belirtilmiştir (Yıldırım 2014).

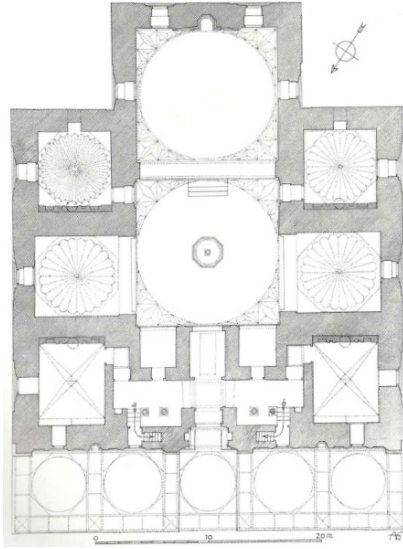
Şekil 1. Bursa Yeşil Külliye Vaziyet Planı (Gabriel 2007)

Yeşil Cami, 1419-1420 yılları arasında yapılmış; ancak, süsleme yapımı Çelebi Mehmed'in 1421 yılında vefatından sonra da devam etmiştir. 1424 yılında çalışmalara ara verilmiştir. Bu nedenle son cemaat yeri tamamlanamamıştır. Yapının dört köşesinde dikdörtgen odalar bulunmaktadır. Bunlardan güneydoğu ve güneybatı yönünde olanlar cami dersleri için kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki odalarda nüfus kayıtları, adli ve idari işler yapılmaktadır. Güneydoğudaki odanın tabhane olarak, güneybatıdaki odanın ise han ve misafirhane olarak kullanılmış olabileceği belirtilmiştir (Yenal 2012, Sağlık 2016).

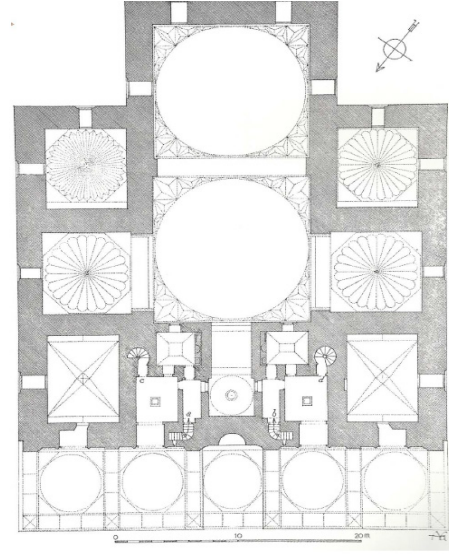
Giriş sofasından sonra beşik tonozlu bir geçitten şadırvanın bulunduğu kubbeli alana geçilir. Giriş sofasının her iki yanında devşirme dört Bizans sütunu bulunmaktadır (Şekil 2). Zemin katta her iki yandaki dehlizlerden üst kısımdaki dar koridor alanına çıkılır. Buradan da üç küçük mekâna geçilir. Bu alanların Sultan ve ailesi için haremlik/selamlık olarak adlandırılan konut olduğu düşünülmektedir (Şekil 3). Yeşil Cami, çevresindeki konut dokusunun artması ile Ulucami'den sonra 1426'da Cuma Cami olarak işlevlendirilmiştir (Yenal 2012, Sağlık 2016). Minareler yapının kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine, 19. yüzyılda eklenmiştir.

Yeşil Cami'nin duvar örgüsünde kesme küfeki taşı kullanılmıştır. Mermer, kaplama malzemesi olarak yapının içinde ve dışında yoğun olarak kullanılmıştır. Yapının kuzey cephesi tamamen mermer kaplamadır. Diğer cephelerde ise, alt sıra pencerelerinin üst kotuna kadar mermer kaplama yapılmıştır. Tuğla, sıva altına gizlenmiş, örtü sisteminde ve kubbe kasnaklarında kullanılmıştır (Alkan 2013).

Şekil 2. Bursa Yeşil Cami alt kat planı
(Gabriel 2007)

Şekil 3. Bursa Yeşil Cami üst kat planı
(Gabriel 2007)

2. YEŞİL CAMİ'DE SÜSLEMENİN MALZEME VE TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Yeşil Cami'nin en önemli özelliği süslemeleridir. En önemli bezeme ögesi ise çinidir. Yapıda kullanılan çinilerin yerel bir üretimin ürünü olduğu, muhtemelen inşaat sırasında yakın bir yere kurulan geçici çini fırınlarında üretildiği görüşü ağırlıklı kabul gören bir görüştür (Doğan 2010). Yapıda ayrıca hat sanatından seçkin örnekler, alçı, ahşap ve kalem işi tekniğinde yapılmış süslemeler de mevcuttur (Uslu 2012). Süslemede bitkisel ve geometrik motifler ile yazı önemli bir yere sahiptir (Doğan 2010). Yeşil Cami'nin dış cephelerinde yer alan pencerelerin demir parmaklıklarını birbirine bağlayan lokmaların üzerinde telkâri tekniği ile yapılmış yazı, bitkisel ve geometrik süslemeler yer alır. Telkâri tekniği, işlenmeye uygun olan altın ve gümüşten imal edilen tellerle yapılan motifleme tekniğidir. İlk örnekleri tunç devrine dayanan bu teknik, Anadolu'da M.Ö. 2500'de görülmeye başlamıştır (Yalman 2003).

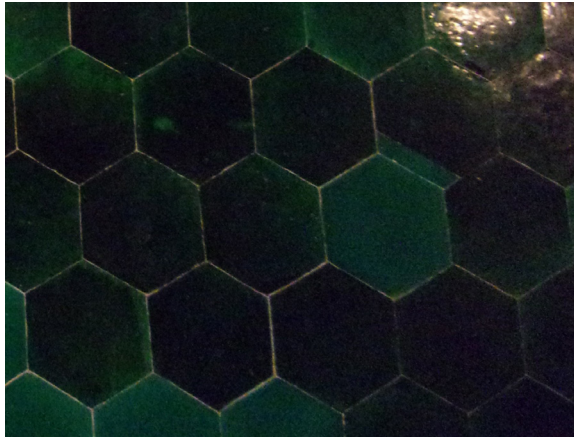
2.1. Çini Süsleme: Kelime anlamı Çin'e ait, Çin işi demektir. Pişmiş topraktan yapılmış sırlı duvar kaplamalarına verilen isimdir. Çininin ilk örnekleri ise, ilk kez Mısır'da ve Mezopotamya'da tuğla üzerine renkli sıranın kullanılması ile görülmüştür. 9. yüzyılda Abbasiler döneminde yeşil ve sarımtırak renkle sırlanmış olan koyu kahverengi, kırmızı ve sarı turuncu renklerde levhalar halinde yapılan çiniler İslâm dünyasındaki ilk önemli çinilerdir. Türk İslam Devletlerinden Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemlerinde çini geniş bir kullanım alanına sahiptir. İlhanlılar zamanında ise süslemede sırlı tuğla, mozaik çini ve firuze renkli çinilerin kullanımı önem kazanmıştır. Renkli sırla boyama tekniği 15. yüzyılda Semarkand ve Buhara'da Timurlu mimarisinde kullanılmaya başlanmıştır. Safeviler döneminde de çini gelişimi devam etmiş özellikle dini yapılarda çini mozaik tekniği yaygınlaşmıştır. Başlıca kullanılan renkler firuze, mavi, lacivert, siyah, beyaz, yeşil, kahverengi ve mor benzeri renklerdir (Uslu 2012).

Çini, asıl önemli gelişimini Anadolu'da geçirmiştir. Anadolu Selçuklularının eserlerinde zamanla sırlı tuğla ve çini kullanımı yaygınlaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde levha çini, mozaik çini, perdah ve çini mozaik (Kaşığı) teknikleri Selçuklular tarafından geliştirilmiştir. Konya Alâeddin Camii çini

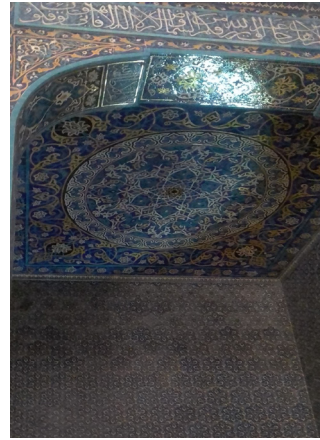
mozaik tekniğinin en güzel örneklerindedir. Selçuklularda çini kullanımı dini ve sivil mimaride farklılıklar göstermektedir. Dini mimaride kesme mozaik tekniği ve motif olarak ise geometrik ve bitkisel motifler, sülüs, kufi gibi yazı türleri yer almaktadır. Sivil mimaride ise perdahlı çiniler ağırlıktadır. Geometrik ve bitkisel motiflerin yanı sıra çeşitli insan, hayvan figürleri ve efsanevi figürler görülür. Bu örnekler Selçukluların dünyevi ve sembolik anlamlarla zenginleştirdikleri tasvir anlayışını göstermektedir. Osmanlı çini sanatında mozaik çininin en iyi uygulandığı yer Bursa Yeşil Cami'dir. Buradaki çiniler renkli sır tekniğinde üretilmiştir. 16. yüzyıl çini sanatının klasik devri olarak nitelendirilir. Bu tarihten itibaren bütün tekniklerin terk edilerek sır altı tekniğinin kullanıldığı görülür (Uslu 2012).

Aşağıda Bursa Yeşil Cami'de kullanılan çini teknikleri anlatılmıştır:

Düz Çini (Kaşi) ve Çini Mozaik (Kaşigeri): Kare, dikdörtgen, altıgen gibi formlarda şekil verilerek pişirilen, üst yüzeyi sırlı düz renkli levhalardır. Ayrıca farklı renklerden levhalar yan yana dizilerek renkli görüntüler oluşturmada kullanılabilir. Bu teknik, 13. yüzyılda Selçuklularda 15. yüzyılda Osmanlılarda yaygın olarak kullanılmıştır. Bu teknikte öncelikle düz renkli çiniler ayrı ayrı fırınlanır. Desen için gerekli olan çiniler bu levhalardan istenilen şekillerde kesilerek çıkartılır. Kesilen parçaların arkaları hafifçe pahlanır, sırlı yüzeyler alta gelecek şekilde kalıplar içerisine yerleştirilerek arkasına harç dökülür. Harç kurduktan sonra kalıbın şeklini alan parçalar duvara yapıştırılır. Renk olarak mavi, beyaz, firuze, fıstık yeşili, sarı, kobalt mavisi kullanılır. Yeşil Cami'nin müezzin mahfilleri tavanlarında, mahfilin pencere tavanlarında ve hünkâr mahfilinin orta avluya açılan kemerlerinin karın kısımlarında kullanılmıştır (Uslu 2012) (Şekil 4 ve 5).

Şekil 4. Bursa Yeşil Cami'de düz çini tekniği
(Gök arşivi 2017)

Şekil 5. Bursa Yeşil Cami'nin hünkâr mahfilinde çini mozaik tekniği
(Gök arşivi 2017)

Perdahlı Çini (Luster Tekniği): İlk olarak Samarra'da ortaya çıkmış olan bu teknik, çini üzerinde madeni bir pırıltı ve canlılık elde etmek için kullanılmıştır. Sır üstü tekniğidir. Beyaz astarlı renksiz saydam sırlı levhalar üzerine altın ve gümüş tozları ile desenler işlendikten sonra çininin düşük ısıda yeniden fırınlanması yöntemidir (Uslu 2012). Yeşil Cami'de yan eyvanlarda bu tekniği görmek mümkündür (Şekil 6).

Şekil 6. Bursa Yeşil Cami'nin yan eyvanında perdeli çini (Gök arşivi 2017)

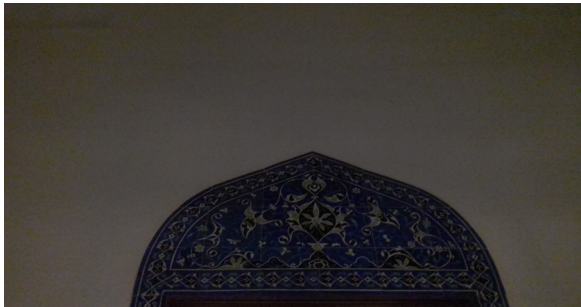
Renkli Sır: Bu teknik Timurlular döneminde ortaya çıkmıştır. Süsleme, zemine çinkolu şeffaf olmayan renkli sır ile uygulanır. Desenlerin etrafı krom oksit, balmumu ya da manganezli bir karışımla sabitlenerek pişirilir. Fırında bu çizgeler kabarıp ve renkli sırların birbirine karışması önlenmiş olur. Bu teknikte en çok kullanılan renkler, firuze, lacivert, mavi, siyah, beyaz, sarı, fıstık yeşili ve altın yıldızdır. Yeşil Cami'nin mihrabında, müezzin mahfillerinde, hünkâr mahfilinde, harim ve giriş eyvanında, yan eyvanlarda, tabhane odalarındaki pencere ve kapı alınlıklarında kullanılan çiniler renkli sır tekniğinde yapılmıştır (Şekil 7,8, 9, 10 ve 11) (Uslu 2012).

Şekil 7. Bursa Yeşil Cami'nin pencere alınlığında renkli sır (Gök arşivi 2017)

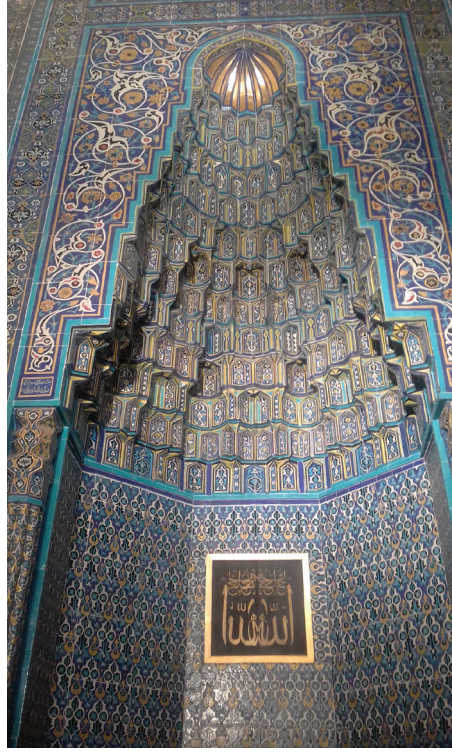
Şekil 8. Bursa Yeşil Cami'nin hünkâr mahfilinde renkli sır (Gök arşivi 2017)

Şekil 9. Bursa Yeşil Cami'nin tabhane bölümünün pencere alınlığında renkli sır (Gök arşivi 2017)

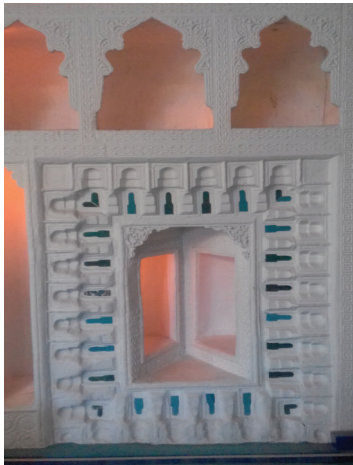

Şekil 10. Bursa Yeşil Cami'nin güneydoğudaki tabhanesinde renkli sır (Gök arşivi 2017)

Şekil 11. Bursa Yeşil Cami'nin mihrap bordürlerinde renkli sır (Gök arşivi 2017)

2.2. Alçı Süsleme: Alçı süslemenin en erken örnekleri Anadolu Selçuklularında görülür. Bu dönemde saraylar dışında pek ilgi görmeyen bu teknik Beylikler ve Erken Osmanlı döneminde dini mimaride yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde alçı süsleme, zaviyeli camilerin tabhane mekanlarında ocaklı ve nişli duvar kaplamaları olarak görülmektedir. Bursa'da Yeşil Cami'de ve Yıldırım Camisi'nde alçı süslemeyi uygulanmıştır (Aybek 2011). Ayrıca Yeşil Cami'nin güneydoğu ve güneybatı köşe odalarında, kuzeydoğu odalarında, üst kattaki hünkar mahfilinin sağ ve solundaki odalarda alçı duvar kaplaması bulunmaktadır (Uslu 2012) (Şekil 12, 13, 14 ve 15).

Şekil 12. Bursa Yeşil Cami'nin odalarında alçı süsleme (Gök arşivi 2017)

Şekil 13. Bursa Yeşil Cami'nin odalarında alçı süsleme (Gök arşivi 2017)

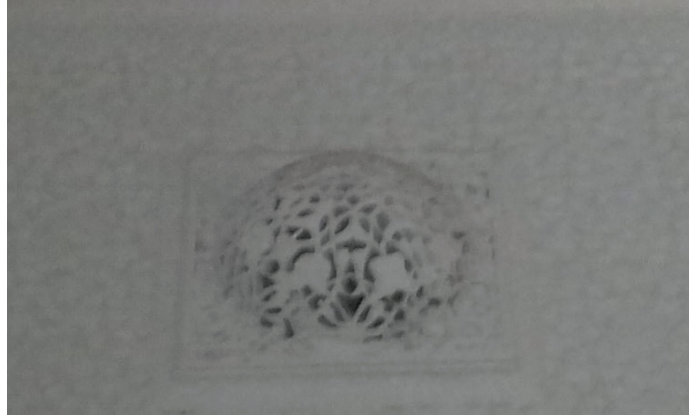

Şekil 14. Bursa Yeşil Cami'de alçı ocak nişi (Gök arşivi 2017)

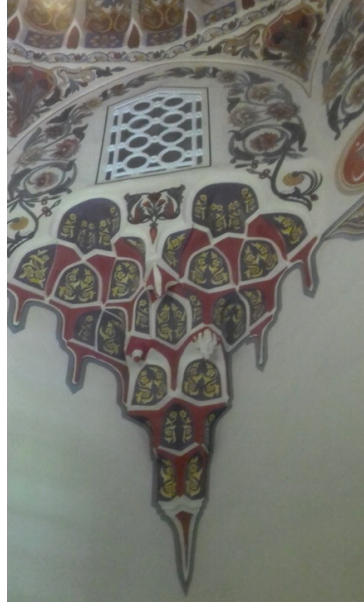
Şekil 15. Bursa Yeşil Cami'de alçı revzen (Gök arşivi 2017)

Ajur Tekniği: 11. ve 12. yüzyılda İranda görülen bu teknik, Anadolu'da, Selçuklu ve Erken Osmanlı döneminde genellikle dini yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Ajur tekniğinde, öncelikle alçı, yüzeye kat kat sürülür, daha sonra üzerine desenler oyulur. Bu desenler istenilen yüksekliğe gelinceye kadar oyma işlemine devam edilir. Böylece yüksek kabartma elde edilerek zeminden ayrılabilen desenlerin işlenmesine imkân sağlanmış olur. Yeşil Cami'nin güneybatı tabhane bölümünde, alçı kaplamanın alınlık kısmında ajur tekniği uygulaması bulunmaktadır (Aybek 2011) (Şekil 16).

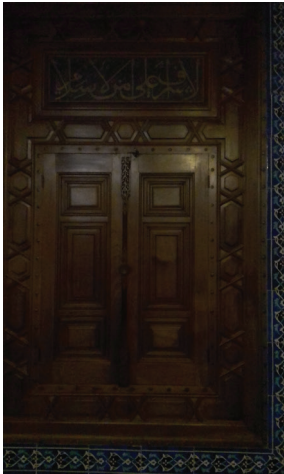
Şekil 16. Bursa Yeşil Cami'de alçı malzeme ile ajur tekniği (Gök arşivi 2017)

Malakâri: Alçı kabartma ve kalem işinin bir arada kullanılması ile oluşan bir tekniktir. Tavan ve duvarlara uygulanan bu teknikte mala benzeri küçük aletler kullanıldığı için bu ismi almıştır (Hatipoğlu 2007). Yeşil Cami'nin tabhane bölümlerindeki kubbe pandantiflerinde malakâri uygulaması mevcuttur (Şekil 17).

Şekil 17. Bursa Yeşil Cami'de malakâri tekniği (Gök arşivi 2017)

2.3. Ahşap Süsleme: Orta Asya'daki buluntulardan elde edilen süs eşyaları ahşap kullanımının Hunlara kadar uzandığını göstermektedir. Selçuklu döneminden günümüze ulaşan ahşap işleri ise mimari içerisinde mihrap, minber, kürsü, tavan kirişleri, sütun, sütun başlıkları, kapı ve pencere kanatları, sanduka ve rahlelerden izlenebilir. Ahşap işçiliğinde en çok tercih edilen ağaçlar çam, ıhlamur, gürgen, meşe, ceviz, dışbudak, karaağaç, kızılbaş ve kestanedir. 15. yüzyıldan itibaren künde-kâri tekniğinin ortaya çıkması ve kakma tekniğinin yaygınlaşması ile Osmanlı'da ağaç işçiliği gelişim göstermiştir (Alkan 2013). Bursa Yeşil Cami'de ahşap işçiliğinin en zarif ve olgun örnekleri pencere kapaklarında, kapı kanatlarında ve minberde görülmektedir (Şekil 18, 19, 20, 21 ve 22).

Şekil 18. Bursa Yeşil Cami'nin tabhanesinde pencere kapağı (Gök arşivi 2017)

Şekil 19. Bursa Yeşil Cami'de dış kapı kanadı (Gök arşivi 2017)

Şekil 20. Bursa Yeşil Cami'nin iç kapı kanadı (Gök arşivi 2017)

Şekil 21. Bursa Yeşil Cami'de minber (Gök arşivi 2017) Şekil 22. Bursa Yeşil Cami'de minber korkuluğu (Gök arşivi 2017)

2.4. Taş Süsleme: Anadolu Türk mimarisinde temel yapı malzemesinin taş olması köklü bir taş işçiliği geleneğinin oluşmasına yol açmıştır (Özbek 2009). İran coğrafyasında tuğla, kerpiç ve terakotayı yoğun olarak kullanan Selçuklular kendi yapı ve süsleme kültürlerini taş üzerine aktarmışlardır. Bölgelere göre farklılıklar gösteren taş işçiliği, 12. ve 14. yüzyıllar arasında giderek gelişmiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da taş süslemede Selçuklu etkisi hakimdir. Osmanlılarda 14. yüzyıldan itibaren daha sade bir işçilik dikkat çekmektedir. Erken Osmanlı'da Yıldırım Bayezid dönemine kadar yapılarda düzgün kesme taş ve mermerin yerine tuğla ile moloz taş karışık almaşık örgü tekniği yaygındır. Bu teknik 13. ve 15. yüzyıllar arasında İstanbul'da Bizans yapılarında da görülmektedir. Bu benzerlik, topraklarını terk etmek istemeyen Bizanslı ustaların bilgilerini Osmanlı banilerinin isteklerine göre kullanması ile Osmanlı'ya yaptığı bir katkı olarak görülmektedir. Bu dönemden sonra ise özellikle sultan yapılarında, tuğla yapıların içinde sıva ve kurşun altına gizlenmiş, Bizans'tan farklı bir süsleme anlayışı gelişmeye başlamıştır (Alkan 2013). Yeşil Cami'de taş süsleme ağırlıklı olarak dış cephede yoğunlaşmıştır (Uslu 2012). Camide taş oyma ve iki renkli taş kullanımı gibi teknikler uygulanmıştır (Şekil 23, 24, 25, 26, 27, 28 ve 29).

Şekil 23. Bursa Yeşil Cami'nin güney cephesinde pencere alınlığı (Gök arşivi 2017)

Şekil 24. Bursa Yeşil Cami'nin doğu cephesinde pencere alınlığı (Gök arşivi 2017)

Şekil 25. Bursa Yeşil Cami kuzey cephesi mihrap nişinde taş oyma tekniği (Gök arşivi 2017)

Şekil 26. Bursa Yeşil Cami kuzey cephesi cümle kapısı yay kemerinde iki renkli taş uygulaması (Gök arşivi 2017)

Şekil 27. Bursa Yeşil Cami'nin giriş eyvanında devşirme sütun başlığı (Gök arşivi 2017)

Şekil 28. Bursa Yeşil Cami'nin hünkar mahfilinde mermer korkuluk (Gök arşivi 2017)

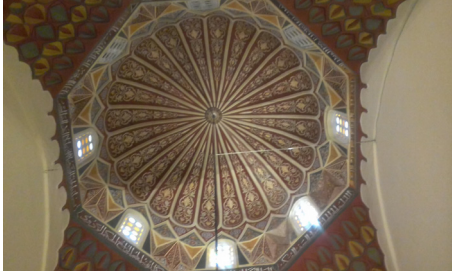
Şekil 29. Bursa Yeşil Cami taç kapı (Gök arşivi 2017)

2.5. Kalem İşi Süsleme: Kalem işi, ahşap, deri, siva ve bez üzerine ince fırçalarla yapılan süslemedir. İlk kalem işi süsleme örneklerine XIV. yüzyıl ve XV. yüzyılın ilk yarısı içerisinde rastlanmaktadır. Kalem işi nem rutubet gibi faktörlerden çok kolay etkilendiği için Osmanlı Dönemi'nde üzeri ya tamamen sıva ile kapatılmış ya da dönemin estetik anlayışına göre yeniden yapılmıştır. Bu da orijinal örneklerin günümüze ulaşmasına engel olmuştur (Özbek 2009). Kalem işi süsleme tekniği, Yeşil Cami'de duvarların üst kısımlarında ve kubbelerde yaygın olarak kullanılmıştır (Şekil 30, 31 ve 32).

Şekil 30. Bursa Yeşil Cami'de sıva üzeri kalem işi tekniği (Gök arşivi 2017)

Şekil 31. Bursa Yeşil Cami' de sıva üzeri kalem işi kubbe süslemesi (Gök arşivi 2017)

Şekil 32. Bursa Yeşil Cami' de sıva üzeri kalem işi tekniği (Gök arşivi 2017)

3. YEŞİL CAMİ' de kullanılan SÜSLEME motiflerinin ÖZELLİKLERİ

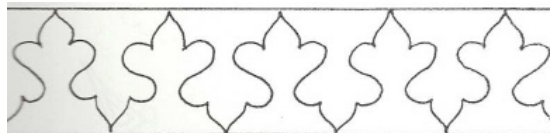
Bursa Yeşil Cami süslemeleri bitkisel, geometrik ve yazı olmak üzere üç grupta incelenebilir (Doğan 2010).

3.1. Bitkisel motifler: İslamiyet'in erken dönemlerinde canlı tasvir betimlemelerinden uzaklaşmıştır (Grabar 2004). Süslemede bitkinin yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni: İnsan ve bitki arasındaki maddî ve manevî ilişkidir. İnsan, her devirde bir inançla bütünleşmiş ve bazı tabiat unsurlarını da inançları kapsamına almış ve ifadelendirilmiştir (Çantay 2008).

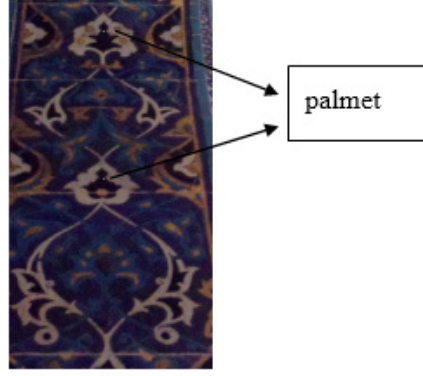
Camilerde görülen bezemeler analiz edildiğinde, dekorasyonun caminin önemli bölümlerini vurguladığı görülür (Grabar 2004). Bazen de caminin bir bütün olarak önemini vurgular. Cami dekorasyonlarının ikinci önemli özelliği zaman zaman ikonografik anlamlar ortaya koymalarıdır. Özellikle bitkisel motiflerden oluşan bezemelerin cenneti simgelediği düşünülmektedir. Ayrıca bitkiler eski çağlarda ilaç yapımında kullanıldığı için koruyucu bir anlamı olduğu bilinmekte ve evrenin bütünlüğünü ve uyumunu çağrıştırmak için kullanıldığı düşünülmektedir (Kürkçüoğlu 1998).

Palmet: Kaynağı tam olarak bilinmemekle birlikte Sümer, Mısır, Asur, Yunan ve Roma eserlerinde görülür. Anadolu Selçuklularının da temel süsleme motifi olan palmet, Erken Osmanlı Dönemi eserlerinde özellikle çini süslemede rumi ile birlikte en çok kullanılan motiftir. Anadolu Selçuklu ve Erken Osmanlı'da üç dilimli palmetler yaygın olarak kullanılmıştır.

Palmet, Yeşil Cami mihrap bordürlerinde ve üst kısımlarında, ana ve yan eyvanlarda tabhanelerde müezzin ve hünkar mahfilinde, üst kattaki tabhane odalarının duvar yüzeylerindeki altıgen çinilerin üzerindeki bordürlerde görülmektedir (Doğan 2010). Sembolik olarak, İslam Mimarisi'nde sıkça kullanılan bu motif Hıristiyanlıkta ise sonsuz yaşamı simgelemektedir (Ersoy, 1990).

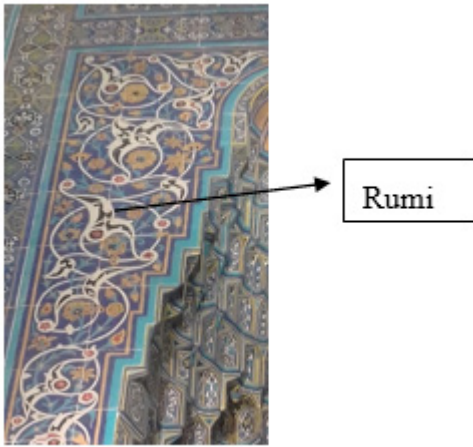
Şekil 33. Palmet (Doğan 2010)

Şekil 34. Bursa Yeşil Cami Hünkar mahfili kemer kavisi (Gök arşivi 2017)

Rumi: Türk süsleme sanatının her devrinde görülen bu motif, taş, ahşap, kumaş, maden, tezhip ve çinide yoğun olarak kullanılmıştır. Yeşil Cami çinilerinde palmet motifinin kullanıldığı her yerde rumi de kullanılmıştır (Doğan 2010).

Sembolik olarak, motifin bitkisel motiflerden ya da hayvansal figürlerden türediği tartışmalı bir konudur. Ancak Orta Asya'da hayvansal figürlerin kullanıldığı üsluba dayandığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Türkler'in İslâmiyeti kabulünden sonra fantastik hayvan figürleri bitkisel motiflere dönüşmüştür (Kürkçüoğlu 1998).

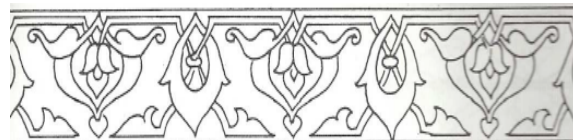

Şekil 35. Bursa Yeşil Cami Mihrabı (Gök arşivi 2017)

Şekil 36. Rumi motifi (Akınarlı ve Balkanal 2012)

Lotus: Palmete benzeyen bu motif uzun sapı yapraklarının uç kısımlarının yukarı doğru kıvrılması ile palmetten ayrılır. Erken Osmanlı'da, ağırlıklı olarak palmetlerle birlikte kullanılmaktadır. Yeşil Cami'de mihrabın altıncı bordüründe, hünkar ve müezzin mahfillerinin Bursa kemerlerinde görülmektedir (Doğan 2010).

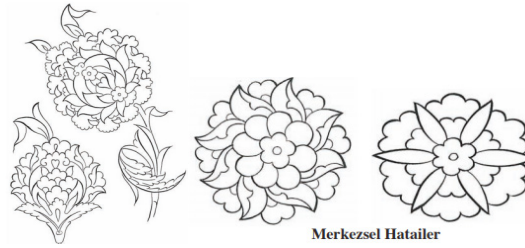
Şekil 37. Lotus ve Rumi (Doğan 2010)

Şekil 38. Bursa Yeşil Cami giriş tavanı (Gök arşivi 2017)

Eski Mısır'da kutsal bir bitki olarak kabul edilen lotus, ağırlıklı olarak tapınaklarda kullanılmıştır (Kürkçüoğlu 1998). Bu gelenek Türklerde de devam etmiş birçok dini yapıda palmet motifi ile birlikte kullanılmıştır. Sembolik olarak, lotus bitkisinin kökleri ölümsüzlüğü, sapı hayatı simgeler, geçmişin geleceğin ve bu anın simgesi olarak görülür. Bu bitki karanlık çamurda biter, bulanık suda yetişir ve güneş ışığında çiçek açar. Suyun ve ışığın etkisini taşır. Aydınlığı ve olgunluğu temsil eder (Karamağaralı 2009).

Hatayi: Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi çini süslemelerinde sıkça kullanılan motif Orta Asya'dan gelen Çin Sanatı'nın etkisi ile gelişmiş çiçek ve goncaların ele alındığı bir süslemedir. Yeşil Cami'de mihrap bordürlerinde, hünkar mahfilinin ön bölümündeki pencere alınlığında ve Bursa kemerlerinde, müezzin mahfilinde ve tabhanelerde sıkça kullanılmıştır (Doğan 2010).

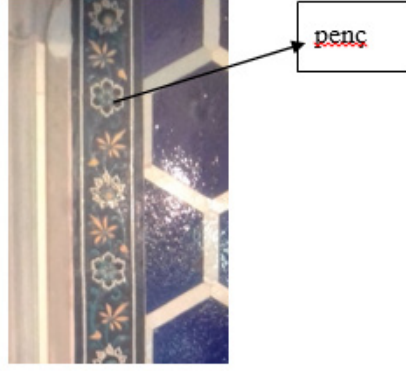

Şekil 39. Hatayi şekilleri (Akgün 2008)

Penç: Gül, papatya gibi çiçeklerin üstten görünüşünün stilize edilmesi ile oluşan bir motiftir (Anonim 2007a). Farsçada kelime anlamı beş olan motif, yaprak sayısına göre isimlendirilmiştir (Doğan 2010); bir yapraklı ise yek berk, iki yapraklı ise dü berk, üç yapraklı ise se berk, dört yapraklı ise cihar berk ve beş yapraklı ise penç isimlerini alır (Anonim 2007a). Bursa Yeşil Cami'de hatayi motifinin kullanıldığı her yerde kullanılmıştır (Doğan 2010). Sembolik olarak, beş sayısı mükemmel insanı simgelenmektedir (Gardin, et. al. 2014).

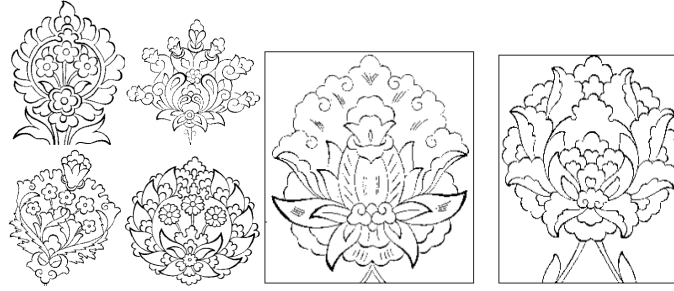

Şekil 40. Penç Motifi (Anonim 2007a)

Şekil 41. Bursa Yeşil Cami'de penç motifi (Gök arşivi 2017)

Şakayık: Osmanlı Sanatı'nda XIV. yüzyıla kadar kullanılmış olan motif Doğu Asya Sanatı yoluyla Anadolu'ya geçmiştir. Sembolik olarak, güzellik ve dişiliği simgeler. Japonlar için bereket ve evlilikte mutluluk sembolüdür (Wilkinson 2009). Taş ve çini sanatında yaygın olarak kullanılmıştır. Yeşil Cami'de hatayi motifinin kullanıldığı alanlar da bulunmaktadır (Doğan 2010).

Şekil 42. Şakayık örnekleri (Anonim 2007b)

Şekil 43. Bursa Yeşil Cami tabhane bölümü (Gök arşivi, 2017)

Gonca: Tam açılmamış bir çiçeğin boyuna kesitini ifade eden motiftir. Yeşil Cami'de hatayi ve penç motifi ile birlikte kullanılmıştır (Doğan 2010).

Şekil 44. Gonca motifi (Anonim 2008)

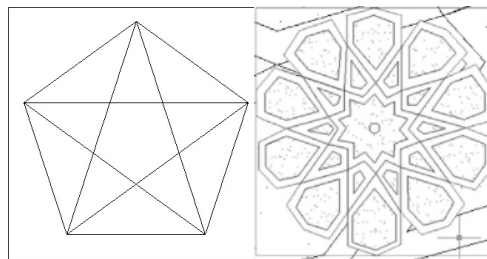
Karanfil: XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk çini sanatında görülmeye başlanan motifin Erken Osmanlı'daki ilk örneklerinin Yeşil Cami'de görüldüğü düşünülmektedir. Yapıda mihrabın mukarnas bölümünde görülmektedir (Doğan 2010). Sembolik olarak, pembe karanfil anneliği, beyaz karanfil saf aşkı temsil eder. Kırmızı karanfil, aşk ve doğurganlığı ifade eder. Hz. Meryem ve Çocuk İsa resimlerinde anne sevgisini ifade eder (Wilkinson, 2009).

Şekil 45. Karanfil motifleri (Anonim, 2009)

3.2. Geometrik Motifler: Yeşil Cami'nin mihrap, hünkar mahfili ve ocak bölümlerinde geometrik motiflerden beş köşeli, on köşeli ve on iki köşeli yıldız motifi yaygın olarak kullanılmıştır. Ahşap süslemenin bulunduğu kapı kanatlarında, pencere nişlerinin tavan bölümlerinde yıldız motiflerine rastlamak mümkündür.

Geometrik süsleme unsurlarından olan yıldız motifi birbirini belirli noktalardan kesen şekiller meydana getirerek uzayıp giden kırık bir hat sistemidir. Kapalı bir şekil hissi veren yıldızlar, çeşitli kırık hatlar etrafında kesişerek sonsuz kırık hatlar meydana getirirler. (Doğan 2010).

Şekil 46. Beş köşeli ve on köşeli yıldız motifi (Anonim 2018 a ve b)

3.3. Yazı: Cami dekorasyonunda oldukça sık kullanılan bir motif olan yazı, çoğu zaman Kuran-ı Kerim'den alınma bilgileri içerirken kimi zaman yapı ile ilgili bilgiler de içerebilir. IX. yüzyıldan önceki en erken örneklerde yazıya rastlanmaz (Grabar 2004). Yeşil Cami'nin çini süslemeleri içinde yazı da oldukça önemli bir yere sahiptir. Burada celi, sülüs ve kûfi yazı türleri kullanılmıştır (Doğan 2010). Yapıda mihrabın ikinci bordüründe, hünkar mahfili, kapı ve pencere alınlıklarında, Bursa kemerlerinde, tabhaneler, giriş eyvanı ve yan eyvanlarda ve taç kapı bölümünde yazı bulunmaktadır. Bu yazılardan özellikle pencere alınlığında bulunanlar renkli sır tekniği ile yapılmıştır (Doğan 2010).

Taç kapı kısmında yer alan kitabede: *“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ve onun kainatı kuşatan lütuf ve keremine yapışarak işe başlıyorum. Hilkat sanatkarının bir yapıcısı kudret kuyumcusunun hayret veren bir eseri olan bu kıymetli makam; kudreti, her şeye hakim Rabbimizin takdiri ile örülmüş, cennet-i naim örneklerinden bir örnek, ahret bahçelerinden bir bahçe, dünya süsleri ile meydana getirilmiş olan makam, kainat kurulduğundan beri sanatın inceliği ve manzarasının güzelliği ile bütün cihana ne kadar iftihar etse; en mamur şehirler bile benzerine kavuşamadıklarından dolayı çekingen bir vaziyette karşında ne kadar utanıp kalsalar yeridir. Şark ve garbın büyük Sultanı, Arap ve Acemin hakanı, âlemlerin Rabbi'nin kendisini yardımına ve kudretine mazhar ettiği dinî ve dünyevî büyük sığınak olan sultanoğlu sultan Mehmet bin Beyazıt bin Murad bin Orhan – Allah yeryüzünde mülkünü daim etsin ve arzular dünyasında gemisini emniyetle yürütsün – bu makamın son derece metin ve cazip bir şekilde tesirini emre muvaffak oldu. Binanın tamamlanması 822(M. 1419) senesinin zilhiccesine tesadüf eder.”* (Kaptan 2017) (Şekil 47).

Şekil 47. Bursa Yeşil Cami taç kapı kitabesi (Gök arşivi 2017)

Taç kapıyı sağ alttan başlayıp yukarıya ve oradan da sol aşağıya doğru kuşatan yazıda ise dini içerikli ifadeler yer almaktadır (Şekil 48). Bu yazıların çoğu Hz. Peygamber'in hadis-i şerifidir: *“Kim aç bir mümini yedirirse Allah da ona kıyamet gününde cennet meyvelerinden yedirir. Kim susamış bir mümine su verirse Allah da kıyamet gününde ona cennet içeceklerinden içirir. Kim çıplak bir mümini giydirirse Allah kıyamet gününde ona cennetin güzel elbiselerinden giydirir.”* Bu yazılarda cömertlik, yardımseverlik ve hayırseverlik gibi konular ele alınmaktadır. Bu durum ise yapının sadece cami olmayıp, misafirhane, tabhane amacıyla da kullanıldığını göstermektedir (Kaptan 2017).

Şekil 48. Bursa Yeşil Cami’de taç kapının sağ kısmındaki yazı bordürü (Gök arşivi 2017)

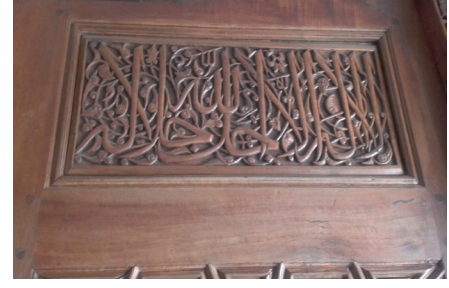
Diğer yazı bezemelerinde de ayet ve dini içerikli yazılar yer almaktadır.

Şekil 49. Bursa Yeşil Cami çini kitabe alınlığı (Gök arşivi 2017)

Şekil 50. Bursa Yeşil Cami sekiz kollu yıldız motifli celî sülüs yazı (Gök arşivi 2017)

Şekil 51. Bursa Yeşil Cami giriş kapısı sülüs yazı (Gök arşivi 2017)

4. SONUÇ

Erken Osmanlı Dönemi’nde devletin güçlenmesine paralel olarak sanat alanında gelişmeler görülmüştür. Bu gelişme kendini en çok mimaride ve süslemede göstermiştir. Bursa Yeşil Cami, yapıda kullanılan çeşitli süsleme malzemeleri, teknikleri ve motifleri ile Erken Osmanlı Dönemi’nin öne çıkan anıtsal yapılarından birisi olmuştur. Bu yapıda çini süslemenin çeşitli teknikleri (düz çini, mozaik çini, perdahlı çini ve renkli sır tekniği), alçı duvar kaplamaları, ajur ve malakâri teknikleri, ahşap işçiliğinin en zarif ve olgun örnekleri göze çarpmaktadır. Ağırlıklı olarak dış cephede kullanılan taş süslemede, taş oyma ve iki renkli taş kullanımı gibi tekniklerin uygulandığı görülmektedir. Yapıda kullanılan kalem işi süsleme tekniği de dönemin estetik anlayışını yansıtmaktadır. Süslemede bitkisel motiflerden palmet, rumi, lotus, hatayi, penç, şakayık, gonca ve karanfil örnekleri görülmektedir. Geometrik motiflerden beş köşeli, on köşeli ve on iki köşeli yıldız motifleri yaygın olarak kullanılmıştır. Yazı da, yapıda sıklıkla kullanılan bir motif olmuştur. Ayrıca, yapıda kullanılan motiflerin sembolik anlamları da mevcuttur.

Yeşil Cami kendisinden önceki dönemlerin izlerini taşıyan ve kendisinden sonraki dönemlere de ışık tutan bir yapıdır. Yeşil Cami’de, süsleme yapının bütününde kullanılmış, yapıda vurgulanmak istenen taç kapı, mihrap, mahfiller ve tabhane gibi bölümlerde süsleme yoğunlaşmıştır. Yeşil Cami’nin banisinin, yapıda çalışan mimar ve ustaların etnik kökenlerinin, inanç ve düşünce yapılarının mimariye ve süslemeye yansıdığı görülmektedir. Nakkaş Ali İbn İlyas, Timur ile birlikte Tebriz’e giderek orada öğrendiği teknikleri yapıda uygulamış ve yanında getirdiği ustaları da bu yönde idare etmiştir. Yapının taç kapısındaki kitabede yazıyı yazan hattatın nasıl bir inanç ile işe başladığını, ortaya çıkardığı eserin güzelliğinde görmek mümkündür. Ayrıca yapıdaki kitabelerde Çelebi Mehmed övülmekte, Allah’ın lütfu ile bu imkanlara sahip olduğundan bahsedilmektedir.

KAYNAKLAR

- Akgün, B. (2008) Türk Süsleme Sanatında Hatailer. 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı. Ankara 45-59.
- Alkan, M. (2013) Bursa Yeşil Cami Süsleme Programı: Taş, Ahşap, Alçı ve Kalem İşi Üzerine Bir İnceleme. *Yüksek Lisans*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Anonim (2007a) *İnşaat Teknolojisi Bitki Motifleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Anonim (2007b) *Seramik ve Cam Teknolojisi Hatayi Motifleri* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Anonim (2008) *Seramik ve Cam Teknolojisi Kıvrık Çiçekleri 2*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Anonim (2009) *El Sanatları Teknolojisi Bitkisel Motif Çizimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Anonim (2018a) Beş köşeli yıldız çizimi <http://www.autocadbejni.com/autocadde-5-koseli-yildiz-cizim/> Erişim:29.03.2018.
- Anonim (2018b) On köşeli yıldız motifi <http://www.cizimindir.com/selcuklu-motifi-cizimi-2d-dwg/> Erişim:29.03.2018.
- Akpınarlı, H. F., & Balkanal, Z. (2012) 16-18. Yüzyıllarda İstanbul'da Üretilen Kumaşlarda Bitkisel Bezemelerin İncelenmesi. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 5(10), 179-209.
- Alp, S. (1995) Ahşap ve Alçı Süslemeciliğinde Çelebi Mehmed Dönemi Süsleme Repertuarı. *Yüksek Lisans*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Aybek, E. (2011) Erken Dönem Osmanlı Camilerinde Alçı Süsleme. *Yüksek Lisans*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Edirne.
- Cengiz, İ. (2006) Bir İmparatorluğun İzi Osmangazi. İstanbul: Osmangazi Belediyesi. 293.
- Çantay, G. (2008) Fruit in Turkish Decorative Arts/ Türk Süsleme Sanatında Meyve. *Turkish Studies*, 3(5), 32-64.
- Doğan, E. T. (2010) Bursa Yeşil Cami Çinileri. *Yüksek Lisans*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Ersoy, N. (1990) Semboller ve yorumlarla Görünenden Görünmeyene, İstanbul. s. 422.
- Gabriel, A. (2007) Bir Türk Başkenti Bursa, (Çev. Neslihan Er vd.), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa.
- Gardin, N., Olorenshaw, R., Gardin, J., & Klein, O. (2014) Larousse Semboller Sözlüğü. Çeviren: Akşit, B. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, s, 43.
- Grabar, O. (2004) İslâm Sanatının Oluşumu, Kanat Kitap, İstanbul, 223 s.
- Hatipoğlu, O. (2007) XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezyinatı. *Doktora*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı. Erzurum.
- Kaptan, Ö. (2017) Osman Hamdi Bey'in Tablolarında Yeşil Cami Yazıları, *Bursa'da Zaman Dergisi*, 22: 19-23.

- Karamağaralı, B. (1998) Ejder ve Lotus Motifinin Halı Seccadelerdeki İkonografisi. *Arış*, 4, 17-26.
- Kürkçüoğlu, A. C. (1998) Şanlı Urfa İslâm Mimarisinde Taş Süsleme. *Doktora*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Özbek, Y. (2009) Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7(14): 141-169.
- Sağlık, H. C. (2016) Bursa'da Erken Osmanlı Dönemi Sultan Külliyelerinin Kentsel ve Mimari Ayırt Edici Özelliklerinin Karşılaştırmalı Analizi. Yüksek Lisans. Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Bursa.
- Uslu, F. S. (2012) Bursa Yeşil Camii Çini Tezyinatı. Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul.
- Wilkinson, K. (2009) Semboller ve İşaretler. Çeviren: Toksoy, S. İstanbul: Alfa Basım.
- Yalman, B. (2003) Bursa Yeşil Cami Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler. Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Yenal, E. (2012) Osmanlı Mimarlığı Erken Döneminde Bursa'da Yapıların Oluşumu. Bursa Büyükşehir Belediyesi. Bursa.
- Yıldırım, F. (2014) 14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler. Nilüfer Belediyesi, Bursa, C1.748 s.

PARADOKS EKONOMİ, SOSYOLOJİ VE POLİTİKA DERGİSİ

PARADOKS ECONOMICS, SOCIOLOGY AND POLICY JOURNAL

ISSN: 1305-7979

2018, Cilt/Vol: 14, Sayı/Num: 2 / Issue-1, Page: 43-58

Editörler / Editors in Chief

Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN
Doç. Dr. Sema AY
Dr. Hilal YILDIRIR KESER

TARANDIĞIMIZ INDEXLER

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors. None of the contents published cannot be used without being cited.

Yayın ve Danışma Kurulu / Publishing and Advisory Committee

Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Mariah EHMKE (University of Wyoming)
Doç. Dr. Zerrin FIRAT (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Hilal YILDIRIR KESER (Uludağ Üniversitesi)

Hakem Kurulu / Referee Committee

Prof. Dr. Hamza ATEŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal DEĞER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Sami DENKER (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İŞCAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat KAYA (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sait KAYGUSUZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap PALAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevtap ÜNAL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur YOZGAT (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Gül ATANUR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülin ASLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Arzu ÇAHANTİMUR (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceyda ÖZSOY (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan BIÇKI (Muğla Üniversitesi)
Doç. Dr. Canan CEYLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mithat Arman KARASU (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Burcu KÜMBÜL GÜLER (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet MUTLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Özer ÖZBEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Doç. Dr. Gözde YILMAZ (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Aybeniz AKDENİZ AR (Balıkesir Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cantürk CANER (Dumlupınar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ersoy SOYDAN - Kastamonu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan ÖZALTIN - Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Enes Battal KESKİN (Uludağ Üniversitesi)

DIŞ TİCARETTE ÜSTÜN OLAN SEKTÖRLERİN GELİŞİMİNDE BEKLENTİ SORUNU: BURSA İLİ ÖRNEĞİ

THE EXPECTATION PROBLEM IN THE DEVELOPMENT OF SUPERIOR SECTORS IN FOREIGN TRADE: THE CASE OF BURSA PROVINCE

Dr.Öğr.Üyesi Hakan TUNÇ

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu,
Uluslararası Ticaret Bölümü,
htunc@mehmetakif.edu.tr*

Arş.Gör.İlknur KORKMAZ

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu,
Uluslararası Ticaret Bölümü,
ikorkmaz@mehmetakif.edu.tr*

ÖZET

Dış ticarete üstün sektörlerin sürdürülebilirliği açısından sektör temsilcilerinin sektörün bugününe ve geleceğine bakışı oldukça önemlidir. Sektör temsilcilerinin sektörün geleceği hakkında umutlu olması sektörün dış dünyada üstünlüğü koruması adına ihtiyaç duyacağı motivasyonu ve enerjiyi hızlı temin etmesine neden olacaktır.

Bursa ili Türkiye'nin önemli tekstil merkezlerinden biri olup yılda 2 milyar dolar civarında tekstil ihracatı yapmaktadır. Bu çalışmada Bursa ilinde faaliyet gösteren 59 firmaya uygulanan bir anket yardımıyla sektörün geleceğine ilişkin beklentileri tespit edilmiştir. Sonuç olarak ilgili firmalar, sektörün geleceğinden umutlu olduklarını, sektörün bittiğini düşünmediklerini, yabancı tasarımcıların ülkeye gelmesine olumlu baktıklarını, tekstil sektörünün ülkenin stratejik sektörü olduğunu ve yoğun bir Ar-Ge takibi içinde olduklarını beyan etmişlerdir. Ayrıca ilgili beklentiler, Varyans testi yardımıyla firmaların demografik faktörleriyle etkileşimi incelenmiş olup firmaların yaptığı ihracat miktarlarının firmaların sektörün geleceğine ilişkin beklentilerini ve sektörün Türkiye'nin stratejik sektörü olduğuna dair görüşleri etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tekstil Sektörü, Varyans Testi, Bursa, İhracat, Üstün Sektör

Jel Kodları: F1, F10, F11, F12, R1

ABSTRACT

In terms of sustainability of superior sectors in foreign trade, sector representatives' view to the present and future of the sector is very important. The fact that sector representatives are hopeful about the future of the sector will cause to provide quickly motivation and energy which is needed to protect its superiority in the outside world.

Bursa province is one of the important textile centers of Turkey and it exports about 2 billion dollars of textile exports annually. In this study, with the help of questionnaires applied to 59 companies operating in the province of Bursa, expectations about the future of the sector were determined. As a result, the related companies declared that the industry is hopeful for the future, that the sector is not over, that foreign designers are positive for the country, that the textile sector is the strategic sector of the country and they follow an intensive R&D. In addition, with the help of the variance test, the interaction of the related expectations with the demographic factors of the firms has been examined and it has been reached that the export amounts of the firms affect the expectations of the firms regarding the future of the sector and the opinions that the sector is Turkey's strategic sector.

Key Words: Textile Sector, Variance Test, Bursa, Export, Superior Sector

Gel Codes: F1, F10, F11, F12, R1

1. GİRİŞ

Içinde bulunduğumuz dünya coğrafyası, iklim şartları, toprak yapısı, yer altı ve yer üstü kaynaklar gibi doğal unsurların, ülkeden ülkeye farklılıklar göstermesi nedeniyle ülkeler kendi ihtiyaçlarını var olan kaynaklarıyla karşılayamamaktadır. Bu temel kısıtlar ülkeleri dış dünya ile ekonomik ilişki içine girmeye zorlamaktadır. Varlıklarını istikrarlı bir biçimde sürdürmek isteyen ülkeler sınırsız olan ihtiyaçlarını karşılamak için kendi sınırları dışındaki kaynaklara yönelmede bazen de kendi ekonomik coğrafyasında yarattığı ihtiyacından fazla olan kaynakları da dış dünyaya transfer etmek isteyebilmektedir.

Ülkeleri dış ticarete yönelten tek sebep kaynak kıtlığı veya fazlalığı olmamakla birlikte fiyat farklılığı, teknik buluşlar farklılığı, ürün farklılığı (Bayat, 2011: 570), teknoloji, tüketici zevkleri, yetişmiş işgücü, ürünlerin kalite ve kullanılabilirlik farklılığı, gelişmiş girişimcilik ruhu (Esen, 2011: 1) gibi nedenler de mevcuttur.

Ülkelerin dış ticaretlerinin istikrarlı gelişimi öncelikle diğer ülkelere nazaran üstün oldukları sektörleri tespit edip bu sektörler üzerinde yoğunlaşmaları ile doğru orantılıdır. Her ülkenin her malı üretemeyeceği gibi üretebildiği her malı da dış dünyaya satabilmesi mümkün değildir. Bu süreçte iktisadi karar vericiler üstünlüğü tespit eden analiz yöntemleri üzerinde uzmanlaşıp, sadece bugün üstün olduğumuz sektörleri değil gelecekte de üstün olacağımız sektörleri tespit edebilecek yeteneklere sahip olmalıdır. Mevcut üstünlükler tespit edildikten sonra üstünlüğün kalıcılığı ve sürekliliği açısından sektörün sorunları ve beklentileri belirli periyotlarla tespit edilip yeni politikalar üretilmelidir.

Ülkeler, uzmanlaşmaya gittiği herhangi bir üründe diğer ülkelere karşı dış ticarete üstünlük sağlayabilmektedir. Ülkeler arası ticaretteki emtia modelini belirleyen unsurlar, bir ülke tekstil ürünü ihraç ederken diğer ülkenin farklı bir ürün ihraç etmesi dış ticaret teorilerinin temel konusunu oluşturur (Baldwin, 1989: 12). Dolayısıyla dış ticaret teorileri, ülkeleri dış ticarete yönelten nedenleri, dış ticarete üstünlük derecelerini, kazanç ve kayıpları, ülkelerin hangi ürünlerde uzmanlaşmaya gitmesi gerektiğini açıklamaktadır. Dış ticarete uzmanlaşma teorileri Adam Smith'e ait olan Mutlak üstünlükler teorisi ile başlamıştır.

Mutlak üstünlükler teorisinin temelini 'Ulusların Zenginliği' adlı eseriyle atan Adam Smith, dış ticarete mutlak üstünlük kavramını iki ülkeli ve iki mallı bir ticaret modeli yardımıyla açıklamaya çalışmıştır. İki ülke arasındaki bu ticaret, ülkelerin mutlak üstünlüklere sahip olduğu mallara göre yapılmaktadır

(Altay vd., 2009: 160). Teoriye göre, malın fiyatını belirleyen unsur üretimde kullanılan emek miktarının yarattığı maliyettir ve diğer ülkelere göre ucuza üretilen malda rekabet avantajına sahiptir (Bayramoğlu, 2009: 378).

Mutlak üstünlüklerde üretim faktörü olan emek homojendir ve sermaye faktörü ise birikimli emekten meydana gelmektedir. Dolayısıyla; sermaye ayrı bir üretim faktörü olarak ele alınmamaktadır (Bayraktutan, 2003: 177; Yazgan, 2011: 63). Mutlak üstünlükler teorisinde hem büyüme motorunun dış ticaret olduğu (Uçan ve Koçak, 2014: 53) hem de ekonomik gelişme ve dış ticaret arasında ilişkinin varlığı savunulmuş, böylece dış ticaretin emek verimliliğini artırarak teknolojik yeniliklerin ve sermaye birikiminin kazanılmasına katkı sağladığı belirtilmiştir (Kaya ve Şahin, 2015: 436).

Farklı ülkelerdeki ticarete konu olan malların üretim faktörlerindeki bu farklılıklar toprak, iklim ve coğrafi konum gibi doğal avantajlar ve eğitim ve yetenekler gibi kazanılmış avantajlardaki farklılıklar yönünden açıklanmaktadır (Myint, 1972: 232). Smith'e göre yerli halkın istihdamı yabancı ülke vatandaşının istihdamına göre daha avantajlıdır ve sermaye ve emek ilk önce ev (ana ülke) endüstrisine gider (Williams, 1929: 207). Ülke içindeki talepten arta kalan kısım (arz fazlalığı) yurtdışına gönderilmeli ve iç talebi olan başka bir mal için değiştirilmelidir. Bu şekilde gerçekleşen bir ihracat ile bu arz fazlalığı iç talebi olan diğer ürünü üretmenin maliyetini ve emeğini karşılamak için yeterli bir değer elde edebilir (Kurz, 1992: 476). Mutlak üstünlükler teorisinde bir ülkenin her iki mal grubunda da mutlak üstünlüğü varsa, iki ülke arasında herhangi bir ticaretin mümkün olamayacağı belirtilmektedir (Copeland ve Kotwal, 1996: 1745).

David Ricardo ise karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde bu durumu geliştirerek bir ülkenin her iki mal grubunda mutlak üstünlüğe sahip olsa bile dış ticaret yapabileceğini ve bu ticaretten kazançlı çıkabileceğini belirtmiştir (Yazgan, 2011: 63). Çünkü Ricardo teorisinde, uluslararası ticareti açıklamak için mutlak üstünlük durumunun zorunlu olmadığını, karşılaştırmalı üstünlüğün olduğu durumda mutlak üstünlüğün zaten sağlanacağını aktarmıştır. Ancak Ricardo, mutlak üstünlüğün olduğu yerde karşılaştırmalı üstünlüğün illa ki olacağı durumun geçerli olmadığını da teorisinde belirtmiştir (Turhan, 2012: 6).

Ülkelerin diğer ülkelere göre karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmasını belirleyen etken üretim maliyeti farkı değil farklılığın derecesi yani ürün ve üretimde sahip olduğu verimlilik avantajıdır (Chunyan vd., 2012: 346-347). Aynı zamanda Ricardo, emtia fiyat oranının göreceli çıktı ya da faktör oranlarındaki uluslararası farklılıklar tarafından belirlendiğini belirtmiştir (Bhagwati, 1964: 5). Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde üretim faktörleri ülke içinde tamamen hareketliken (tam mobilite) ülkeler arasında hareketsiz olduğu varsayılmıştır (Mundell, 1961: 661; Chipman, 1965: 479). Bir diğer dış ticaret teorisi olan Hecksher-Ohlin'in Faktör Donatımı Teorisi'nde ise üstünlük derecesi; üretimde yoğun olarak kullanılan faktörle ölçülmektedir. Teoriye göre; bir ülke diğer üretim faktörlerine göre göreceli olarak daha üstün olduğu faktörü yoğun olarak kullandığı malda uzmanlaşıp bu malı ihraç ederse dış ticaretten kazançlı çıkmaktadır (Takım, 2010: 3). Karşılaştırmalı üstünlük teorisi Ricardo'dan başlayarak Hecksker-Ohlin'in Faktör Donatımı Teorisi ile devam etmiş ve yeni dış ticaret teorileri altında farklı açılardan ele alınarak günümüze kadar gelişmiştir (Kara ve Erkan, 2011: 70).

Bu çalışmada, Bursa ilinde tekstil sektöründe faaliyet gösteren ve ihracat yapan 59 firmaya bir anket uygulaması yapılarak sektörün bugününe ve geleceğine bakışları tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle dış ticarete üstünlük teorilerinin temelini oluşturan mutlak üstünlük kavramına değinilmiş daha sonra Türkiye'de tekstil sektörünün üstünlüğü tartışılmıştır. Son bölümde ise Bursa ilinde tekstil ihracatının yapısı incelenmiş ve anket sonuçları verilmiştir.

2. TÜRKİYE'DE TEKSTİL SEKTÖRÜNÜN DIŞ TİCARETTE ÜSTÜNLÜĞÜ

Dış ticaretin serbestleşme sürecinin başladığı 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları ile birlikte ithal ikameye dayalı politikalar yerine ihracata dayalı sanayileşme stratejisini benimseyerek dışa açılan ülkemizde hammadde kaynaklarının zenginliği, AB ülkelerine göre daha ucuz işgücü ve ihracatının yapılması planlanan ülkelere olan coğrafi yakınlık gibi dış ticaretteki üstünlükler nedeniyle özellikle tekstil sektörünün başrol oynadığı bazı sektörler ön plana çıkmış ve tekstil sektörünün dış ticaretteki öncülüğü günümüze kadar devam etmiştir (Gacener ve Güçlü, 2003: 123).

Birçok ülke için sürdürülebilir büyümenin bölgesel dayanağı olan tekstil sektörü (Rostow, 1956: 45) yoğun sermaye yerine işgücüne dayalı olması ve pazarda her zaman alıcının olması nedeniyle gelişmekte olan ülkelerdeki girişimcileri bu sektörde faaliyette bulunmaya teşvik etmiştir (Terzioğlu vd., 2008: 380). Bu yüzden Türkiye de karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ve emek üretim faktörünü yoğun olarak kullandığı tekstil sektöründe ilerlemeler kaydederek ihracat performansı açısından sadece kendi iç pazarında değil uluslararası pazarda da önemli paya sahip olmuştur (Çetin, 2006: 257). Tekstil sektörünün hem iç hem de uluslararası pazardaki bu üstünlüğünü esnek üretim yapısı, deneyimli ve eğitilmiş yönetici, hızlı ürün teslimatı, görece fazla ürün çeşitlendirilmesi, sektör hakkında bilgi düzeyi bakımından yakalamakta olup yerli pamuk üretimi, dış pazara yakınlık, AB ve ABD ülkelerine göre işgücü maliyetinin düşüklüğü gibi fırsatları göz ardı etmeden rekabet avantajını sürdürmektedir (Ener ve Yelkikalan, 2004: 6).

Tekstil sektörünün dış ticarete üstün olmasının başlıca göstergeleri olan ekonomiye yaptığı katma değer, ihracat getirisi ve istihdam olanakları ile sektör, ekonominin kalbi olarak görülmektedir (Hatırlı vd., 2003: 93). Sektörün istihdam açısından avantajı sadece ucuz işgücüne sahip olması değil aynı zamanda kadın işgücüne de iş imkanı sağlamasıdır (Alüftekin vd., 2009: 16). Ayrıca, Türkiye'nin en dinamik ve lokomotif sektörü olarak da görülen tekstil sektörü küresel anlamda rekabetin en yoğun yaşandığı sektörlerden de birisidir (Altaş ve Giray, 2005: 16). Çünkü, 1960'lı yıllarda ihracatı koruma altında olan tekstil sektörü 2005 yılında dış ticarete kotaların kaldırılması ile daha rekabetçi bir ortamla karşılaşmış (Hatırlı vd., 2003: 115) ve kotaların yerine Dünya Ticaret Örgütü gümrük tarifeleri getirerek tekstil ticaretini gözetimi altına almıştır (Gacener Atış, 2014: 317). İhracatta karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünlerin başında emeğin yoğun olduğu tekstil sektörü geldiği için uluslararası pazarlarda sürdürülebilir rekabet gücüne hakim olan Türkiye, diğer ülkelere göre rekabet avantajını kaybetmemesi için pazar çeşitlendirmesinin yanı sıra ürün çeşitlendirmesine de dikkat etmelidir (Kara ve Erkan, 2011: 84). Son yıllarda Türkiye ucuz işgücü avantajını Hindistan ve Çin gibi ülkelere kaptırmasına rağmen daha nitelikli işgücü, kalite ve coğrafi konum avantajına sahiptir (Demircan ve Hatırlı, 2003: 138). Dolayısıyla, tekstil sektöründe rekabetin arttığı bu küresel ortamda dış ticarete üstünlüğü ve pazar payını korumak ve aynı zamanda refah artışını elde etmek adına üretimde yeni yöntemleri arge ve teknolojiyle birleştirerek katma değeri yüksek ürünler üretmek, ihracat pazarını çeşitlendirmek, kaliteyi sağlayarak güçlü bir marka imajı oluşturmak, verimli ve gelişmiş işgücünü kullanmak gerekmektedir (Demir, 2003: 56).

Tekstil sektörünün TÜİK verilerine göre dünya pazarları içindeki payına bakıldığında; 2014 yılında Türkiye, dünya tekstil ve konfeksiyon ihracatının %4'ünü gerçekleştirmiş ve 6. sırada yer almıştır. Gerçekleştirilen ihracat 29,5 milyar dolar düzeyinde olarak Türkiye'nin toplam ihracatının %18,7'sine karşılık gelmektedir. Aynı zamanda Türkiye, 2014 yılında dünya tekstil ve konfeksiyon ihracatında Çin ve Hindistan'dan sonra en fazla dış ticaret fazlası veren 3. ülke olarak yer edinmiştir (TÜİK, 2015: 1). Ekonomi Bakanlığının ev tekstili sektör raporunun 2015 yılı verilerine göre; Türkiye'nin ev tekstili

bazında ihracatı 1,9 milyar düzeyinde gerçekleşmiş olup en fazla ihracat yaptığımız ülkeler ise sırasıyla; Almanya, ABD, Fransa, İngiltere, Hollanda'dır. 2015 yılı ev tekstili ithalatımız ise %58,4'lük bölümü Çin'den olmak üzere Çin'i takiben sırasıyla; Bulgaristan ve Bosna Hersek'ten yapılmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016: 2, 4, 6). Teknik tekstil bazında 2015 yılı verileri incelendiğinde; ihracatımız 1,7 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Söz konusu ihracat en fazla Almanya, ABD, Fransa, İtalya, İngiltere ve Mısır'a yapılmıştır. Türkiye'nin 2015 yılında teknik tekstil ithalatı ise 1,8 milyar dolar olarak gerçekleşerek en fazla ithalat yaptığımız ülkeler ise Çin, Almanya ve İtalya olmuştur (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2016: 2, 3, 6).

3. BURSA İLİ TEKSTİL SEKTÖRÜ İHRACAT YAPISI

Bursa ili ülkemizin önemli üretim ve ihracat merkezlerinden biridir. Bursa ilinin 2016 yılı toplam ihracatı 10 milyar dolar civarında olup ithalatı ise 9 milyar dolar civarındadır. Ayrıca Türkiye'den en çok ihracat gerçekleştiren ilk 5 il içerisinde olan ve bir önceki yıla göre ihracat rakamları artış gösteren tek il Bursa olmuştur (BTSO, 2016). 2017 yılı itibarıyla Bursa ili tekstilde 1.177 milyar dolar ihracat rakamına ulaşırken, Rusya, Almanya, Romanya, İran, Birleşik Krallık, İtalya, Polonya başta olmak üzere dünyanın tamamında 160'dan fazla ülke ve bölgeye ihracat gerçekleştirmektedir (UTİB, 2017).

Türkiye tekstil sektöründe; ülkemizde kurulu kapasite, iş sayısı itibarıyla rotor sayısında ise dünyada dördüncü, genel itibarıyla Dünya'da altıncı sıradadır. Avrupa kıtasının en büyük tekstil üretici ülkesi ve dünyanın yedinci büyük pamuk üreticisidir (UTİB, 2017). Avrupa'nın en büyük nevresim üreten fabrikası Türkiye'dedir. Havlu konusunda dünyanın ilk üç tedarikçisinden biridir. Dünya tekstil ihracatında Türkiye'nin payı yaklaşık %3, ev ve mekân tekstillerinde %4,5 ve teknik tekstillerde %1,5'tir (UTİB, 2017). Bursa İlinin 2012-2015 yılları arasında gerçekleşen tekstil sektöründe fasıllara göre ihracat verileri tablo 1'de gösterilmiştir.

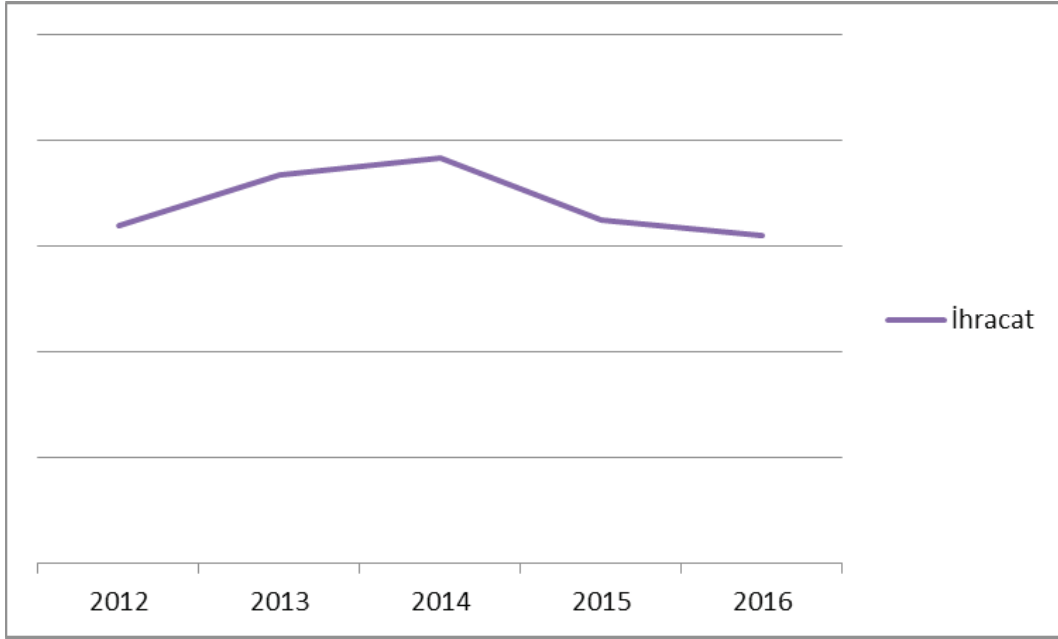
Tablo 1: Bursa İli Tekstil Sektörü Fasıllara Göre İhracat (Milyon Dolar)

	2012	2013	2014	2015	2016
Kürkler ve taklit kürkleri, bunların mamulleri	641,812	693,46	393,126	181,872	911,885
Deri-saracıye eşyası, eyer-koşum takımları, seyahat eşyası, el çantaları vb. mahfazalar, hayvan bağırsağından mamul eşya	2.020.144	3.623.008	1.760.267	514,803	1.907.510
Ayakkabılar, getrler, tozluklar ve benzeri eşya, bunların aksamı	2.035.766	252,501	2.780.935	1.785.306	695,054
Çeşitli mamul eşya (hijyenik havlu, bebek bezi, kalem, çakmak, fermuar, fırça vb.)	2.151.747	2.397.855	3.338.720	3.426.321	6.555.338
Dokumaya elverişli diğer bitkisel lifler, kâğıt ipliği ve kâğıt ipliğinden	3.088.655	6.466.266	6.058.202	4.811.389	14.606.947

	2012	2013	2014	2015	2016
Emdirilmiş, sıvanmış, kaplanmış veya lamine edilmiş dokunabilir mensucat, dokunabilir maddelerden teknik eşya	13.836.629	13.496.099	18.635.367	15.612.384	12.657.084
Halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları	38.586.800	36.727.187	36.076.799	27.437.861	27.683.059
Vatka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya	53.229.557	46.759.143	47.492.890	49.913.478	27.516.872
Örme eşya	90.953.500	112.299.798	112.043.989	78.550.325	81.466.804
Özel dokunmuş mensucat, tuftedilmiş dokunabilir mensucat, dantela, duvar halıları, şeritçi ve kaytancı eşyası, işlemler	106.963.853	129.459.397	110.685.388	95.529.833	84.056.602
Sentetik ve suni devamsız lifler	117.024.562	148.688.049	169.289.119	152.732.718	153.546.755
Pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mensucat	141.608.351	153.605.189	155.936.722	128.775.947	111.567.928
Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	170.504.906	206.378.093	258.803.727	241.113.152	260.736.926
Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, paçavralar	198.143.272	261.833.587	240.418.380	223.682.378	198.448.432
Örme giyim eşyası ve aksesuarı	212.790.346	193.590.280	195.220.218	136.669.121	135.870.666
Sentetik ve suni filamentler, şeritler ve benzeri sentetik ve suni dokumaya elverişli maddeler	443.057.837	525.551.893	560.071.950	467.258.397	435.535.542
Toplam	1.596.637.737	1.841.821.805	1.919.005.799	1.627.995.285	1.553.763.404

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp>

Tekstil ile alakalı farklı 16 fasılın 2012-2016 yılları arası ihracat verileri incelendiğinde en çok ihracat yapılan fasıl; suni dokumaya elverişli maddeler, arkasından örme giyim eşyası ve dokunmuş diğer eşyalar gelmektedir. Toplamda 2012 yılında 1,596 milyar dolar olan tekstil sektörünün ihracat rakamı 2014 yılında zirve yapıp 1.9 milyar dolara kadar çıkmıştır ve 2016 yılında tekrar 1.553 milyar dolara düşmüştür.

Şekil 1: Bursa İli Tekstil Sektörü İhracat Trendi (2012-2016, Cari Rakamlar)

Kaynak: Yazar tarafından TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 1'de 2012 ile 2016 yılları arasında tekstil sektöründe gerçekleşen 16 fasılın toplamı olan ihracat verilerinin trendi verilmiştir. 2014 yılına kadar güçlü bir yükseliş trendi gözükürken 2015 ve 2016 yıllarında bir gerileme gözükmemektedir. Fakat 2015 ve 2016 yıllarında gerçekleşen düşüş 2012 verilerinin çok altında seyretmemektedir. Fasıllar incelendiğinde 2015 yılında gerçekleşen düşüşün nedeni dokumaya elverişli madde ihracatı ile örme giyim ihracatındaki düşüşten kaynaklandığı gözükmemektedir. 2016 yılında ise en çok düşüş yine dokumaya elverişli madde ihracatından kaynaklanmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN AMACI VE VERİ SETİ

Çalışmanın bu kısmında Bursa ilinde tekstil sektöründe faaliyet gösteren ve ihracat yapan 59 firmaya uygulanan bir anket yardımıyla sektörün geleceğine ilişkin beklentiler ve sorunlar ölçülmeye çalışılmıştır. Bursa Uludağ İhracatçılar Birliği verilerine göre Bursa ilinde faaliyet gösteren ve ihracat yapan 584 adet hazır giyim ve konfeksiyon işletmesi mevcuttur (UİB, 2017). Çalışmada 584 adet firmayı temsilen rastgele örneklem yöntemiyle 65 firmaya gidilmiş olup sadece 59 adet firma ankete cevap vermeye razı olmuştur. Bu sayı da anakütlenin yaklaşık %10'udur. Anketler ilgili firmaların dış ticaret departman sorumluları tarafından doldurulmuş olup ankette 5'li likert ölçek kullanılmıştır. 1 cevabının kesinlikle katılmıyorum, 5 cevabının kesinlikle katılıyorum olduğu anketimizin temel istatistik sonuçları tablo 2'de verilmiştir.

5. ARAŞTIRMANIN SONUÇLARI VE BULGULARI

Tablo 2'de Bursa ilinde faaliyet gösteren 59 firmanın sektörün geleceğine ilişkin sorulara verdikleri cevapların ortalamaları verilmiştir. 5'li likert ölçek kullanan modellerde ortalama değer 3 olduğu için 3'ün üstünde ortalamalar güçlü eğilimi, 3'ün altında ortalamalar ise zayıf eğilimi göstermektedir.

Tablo 2: Temel İstatistik Sonuçları

	N	Mean	Std. Deviation	Skewness	Kurtosis
Tekstil sektöründeki yabancı uzman tasarımcıların ülkemize gelmesi teşvik edilmelidir.	59	3,63	1,202	-,896	-,094
Ar-Ge konusunda teşvikleri takip ediyorum.	59	3,56	,933	-1,231	1,319
Bir gün İstanbul dünyanın moda merkezlerinden biri olacaktır.	59	3,56	1,055	-,481	-,339
Tekstil sektörünün Türkiye'nin stratejik sektörü olduğunu düşünüyorum.	59	3,54	1,236	-,469	-,967
Lojistikte mümkün olduğu kadar dış kaynak kullanıyoruz.	59	3,47	1,209	-,272	-,942
Tekstil şirketleri bir araya gelip sorunlarını tartışmaktadır	59	3,31	1,316	-,498	-,977
Türkiye'nin 2023 vizyonunda tekstil sektörünün önemli yer tutacağını düşünüyorum.	59	3,20	1,256	-,129	-1,145
Sektörün geleceğinden umutluyum.	59	3,12	1,205	,010	-1,369
Bu sektörde üniversite sanayi işbirliği gerçekleşmektedir.	59	3,10	1,309	-,146	-1,174
Firmamızda Ar-Ge yapan ve gelişmeleri takip eden bir departman bulunmaktadır.	59	3,05	1,502	-,279	-1,464
Türkiye mutlaka bir gün tekstilde dünya devi olacaktır.	59	2,90	1,062	,119	-,556
Firmamız Ar-Ge konusunda danışmanlık almaktadır.	59	2,49	1,331	,291	-1,352
Tekstil sektörünün on sene içinde biteceğini düşünüyorum.	59	2,15	1,186	,913	-,078
Sektörün bittiğini kabul etmeliyiz.	59	2,05	1,238	1,030	-,087

Öncelikle Bursa ili tekstil sektörü sektörün geleceği için yabancı tasarımcıların ülkeye gelmesine olumlu bakmakla birlikte bugün ve önümüzdeki on sene içinde sektörün biteceğini düşünmemektedir. Ayrıca tekstil sektörünün Türkiye'nin stratejik sektörü olduğunu ve İstanbul'un Türkiye'nin moda merkezi olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca sektörün Ar-Ge'ye önem verdiğini ve Ar-Ge desteklerini şiddetle takip ettiği gözükmektedir. Ayrıca sektörlerin dış ticaret süreçlerinin gelişiminde önemli bir etken olan lojistikte dış kaynak kullanımı eğiliminin de arttığı gözükmektedir.

Ayrıca tablo 2'de anket sorularına verilen cevaplara ilişkin basıklık ve çarpıklık değerleri de gösterilmiştir. Veriler incelendiğinde basıklık ve çarpıklık değerlerinin 2,-2 aralığında gerçekleşiyor olması ve rilerimizin normal dağıldığını (Morgan vd., 2004: 59) gösterir.

Anketin başında firmalara demografik sorular da sorulmuştur. Bu sorulardan ilki; ilgili firmaların kaç farklı ülkeye ihracat yaptığıdır. Ankete cevap verenlerin %47'si üç farklı ülkeye, cevap verenlerin %32'si

7 farklı ve %20'si 8'den fazla ülkeye ihracat yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bir diğer demografik faktör ise ilgili firmaların kaç farklı türde ürün ihraç ettikleridir. 3 değişik ürüne kadar ihracat yapan % 35, 7 farklı ürüne kadar % 25, 12 farklı ürüne kadar %10, 13 ve üzeri ürün ihraç eden ülke sayısı % 28'dir. Son olarak firmalara kaç milyon dolarlık ihracat yaptıklarına dair sorular da sorulmuştur. İlgili firmaların %61'i sadece 1 milyon dolara kadar ihracat yaparken, 5 milyon dolara kadar ihracat yapan firmaların oranı % 24, kalan %15'lik kesim de 5 milyon doların üstünde ihracat yaptıklarını ifade etmişlerdir.

Çalışmada demografik faktörlerle firmaların beklentileri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların tespiti için tek faktörlü varyans testi (anova) kullanılmıştır. Bu testin temelde iki varsayımı vardır. Birinci varsayım; analizde kullanılan bağımsız değişkenlerin verileri normal dağılımalıdır. Bu varsayımına ilişkin sonuçlar yukarıda basıklık ve çarpıklık değerleri yardımıyla yorumlanmıştır. Diğer varsayımı ise model varyanslarının homojen dağılmasıdır (Büyüköztürk, 2007: 47). Varyansların homojenliğinin tespiti için Levene istatistiği kullanılmıştır.

Tablo 3: Levene Testi Sonuçları

Demografik Faktör	Bağımlı Değişken	Levene İstatistiği	Olasılık Değeri
İhracat Yapılan Ülke Sayısı	Firma ar-ge konusunda danışmanlık almaktadır.	,194	,824
İhracat Yapan Ülke Sayısı	Ar-Ge konusunda teşvikleri takip ediyorum.	3,339	,043
İhracat Yapan Ülke Sayısı	Firmamızda Ar-Ge yapan ve gelişmeleri takip eden bir departman bulunmaktadır.	13,501	,000
İhracat Miktarı	Ar-Ge konusunda teşvikleri takip ediyorum.	3,591	,019
İhracat Miktarı	Firmamızda Ar-Ge yapan ve gelişmeleri takip eden bir departman bulunmaktadır.	2,576	,063
İhracat Miktarı	Firma Ar-Ge konusunda danışmanlık almaktadır.	1,019	,391
İhracat Miktarı	Sektörün geleceğinden umutluyum.	1,530	,217
İhracat Miktarı	Tekstil sektörünün Türkiye'nin stratejik sektörü olduğunu düşünüyorum.	2,419	,076
Mal Farklılaşması	Ar-Ge konusunda teşvikleri takip ediyorum.	5,712	,002
Mal Farklılaşması	Firmamızda Ar-Ge yapan ve gelişmeleri takip eden bir departman bulunmaktadır.	14,256	,000
Mal Farklılaşması	Firma Ar-Ge konusunda danışmanlık almaktadır.	1,693	,179
Mal Farklılaşması	Sektörün geleceğinden umutluyum.	4505	,007
Mal Farklılaşması	Türkiye'nin 2023 vizyonunda tekstil sektörünün önemli bir yer tutacağını düşünüyorum.	,837	,479
Mal Farklılaşması	Sektörün bittiğini kabul etmeliyiz.	4,182	,010
Mal Farklılaşması	Bir gün İstanbul dünyanın moda merkezlerinden biri olacaktır.	3,782	,015

Varyans testinde anlamlı çıkan bağımlı değişkenlerimize ilişkin Levene testi sonuçları yukarıda verilmiştir. Değişkenlerimizin birçoğu için olasılık değerleri, 05'den büyük çıkmıştır. Bu durum ile ilgili bağımlı değişkene ilişkin varyansların istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde benzer olduğu şeklinde yorum yapılabilir (Kalaycı, 2005: 219). Tablo 3'de görüldüğü üzere bazı bağımlı değişkenlerimize ilişkin değerler, 05'den küçük çıkmıştır. Bu durum değişen varyans sorununun varlığını gösterir. Fakat ilgili bağımlı değişkenlerin anova test sonuçları anlamlı çıktığı için analize devam edilmiştir.

Tablo 4: Varyans Testi Sonuçları

Demografik Faktörler	Bağımlı Değişken	F değeri	Olasılık Değeri
İhracat Yapan Ülke Sayısı	Firma Ar-Ge konusunda danışmanlık almaktadır.	2,737	,073
İhracat Yapan Ülke Sayısı	Ar-Ge konusunda teşvikleri takip ediyorum.	2,407	,099
İhracat Yapan Ülke Sayısı	Firmamızda Ar-Ge yapan ve gelişmeleri takip eden bir departman bulunmaktadır.	7,671	,001
İhracat Miktarı	Ar-Ge konusunda teşvikleri takip ediyorum.	2,209	,097
İhracat Miktarı	Firmamızda Ar-Ge yapan ve gelişmeleri takip eden bir departman bulunmaktadır.	3,198	,030
İhracat Miktarı	Firma Ar-Ge konusunda danışmanlık almaktadır.	2,874	,044
İhracat Miktarı	Sektörün geleceğinden umutluyum.	2,406	,077
İhracat Miktarı	Tekstil sektörünün Türkiye'nin stratejik sektörü olduğunu düşünüyorum.	3,065	,035
Mal Farklılaşması	Ar-Ge konusunda teşvikleri takip ediyorum.	2,379	,080
Mal Farklılaşması	Firmamızda Ar-Ge yapan ve gelişmeleri takip eden bir departman bulunmaktadır.	17,168	,000
Mal Farklılaşması	Firma Ar-Ge konusunda Danışmanlık Almaktadır.	5,505	,002
Mal Farklılaşması	Sektörün Geleceğinden Umutluyum	2,978	,039
Mal Farklılaşması	Türkiye'nin 2023 vizyonunda tekstil sektörünün önemli bir yer tutacağını düşünüyorum.	4413	,007
Mal Farklılaşması	Sektörün bittiğini kabul etmeliyiz.	5,553	,002
Mal Farklılaşması	Bir gün İstanbul dünyanın moda merkezlerinden biri olacaktır.	2,376	,030

P>,05, p>, 10

Tablo 4'de demografik faktörlerle bağımlı değişkenlerimiz arasındaki istatistiksel farklılıkları gösteren tek yönlü varyans test sonuçları verilmiştir. Çıkan sonuçlar %90 ve %95 güven aralığında yorumlanmış olup olasılık değerleri, 05 ve 10'un altında çıkan değişkenlerde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Buna göre ihracat yapılan ülke sayısının firmanın Ar-Ge konusundaki davranışlarını ve özellikle firmadaki Ar-Ge yapan bir departman varlığını güçlü bir biçimde etkilemektedir.

Firmaların ihracat miktarları ise firmanın Ar-Ge davranışları ile birlikte firmaların sektörün geleceğine ilişkin beklentilerini ve sektörün Türkiye'nin stratejik sektörü olduğuna dair görüşleri etkilemektedir. Son olarak firmaların ihracatta yaptıkları mal farklılıkları; Ar-Ge davranışlarının yanında sektörün geleceğine ilişkin beklentilerini, tekstil sektörünün Türkiye'nin 2023 vizyonunda önemli bir yer tutacağı ve İstanbul'un dünyanın moda merkezi olacağına dair düşünceleri de etkilemiştir.

6. SONUÇ

Türkiye gibi gelişmekte olan ve büyüme hedeflerini dış ticaret sektörü üzerine kuran ülkelerde, dış dünyaya nazaran üstün olunan sektörlerin sorunlarının ve beklentilerinin iyi tespit edilmesi dış ticaretin sürdürülebilirliği açısından oldukça önemli bir role sahiptir. Sektör temsilcilerinin, sektörün bugününe ve geleceğine bakışı ne kadar olumlu olursa ilgili sektörün ihracatının gelişimi için ihtiyaç duyulan motivasyon ve enerji hızlı bir biçimde elde edilebilir.

Türkiye'nin tekstil sektörünün ihracatı son 10 yılda 18-26 milyar dolar arasında değişmesi ve her yıl sektörün ihracatının toplam ihracata oranının % 10'un üstünde olması (İTKİB, 2016) Türkiye'de tekstil sektörünün dış ticaret açısından üstün sektörlerden biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca şehirler bazında da Bursa ilinin 2 milyar dolara yakın tekstil ihracatı ile ülke içinde tekstil sektöründe üstün olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Bursa ilinde faaliyet gösteren 59 firmaya yapılan bir anket yardımıyla sektörün bugününe ve geleceğine bakışı incelenmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, ilgili firmalar sektörün geleceğinden umutlu olduklarını, sektörün bittiğini düşünmediklerini, yabancı tasarımcıların ülkeye gelmesine olumlu baktıklarını tekstil sektörünün ülkenin stratejik sektörü olduğunu ve yoğun bir Ar-Ge takibi içinde olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca yapılan varyans testleri sonucunda firmaların yaptığı ihracat miktarlarının firmaların sektörün geleceğine ilişkin beklentilerini ve sektörün Türkiye'nin stratejik sektörü olduğuna dair görüşleri etkilediğini, firmaların farklı türde mal ihracatlarının ise yine sektörün geleceğine ilişkin beklentilerini, tekstil sektörünün Türkiye'nin 2023 vizyonunda önemli bir yer tutacağı düşüncelerini etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- Altaş, D. & Giray, S. (2005). Mali Başarısızlığın Çok Değişkenli İstatiksel Yöntemlerle Belirlenmesi: Tekstil Sektörü Örneği. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 13-28.
- Altay, H., Özcan, S. E. & Çınar, İ. T. (2009). Türkiye'nin Avrupa Birliği (15) Pazarında Endüstriler Arası ve Endüstri- İçi Ticaret Açısından Avantajlı Olduğu Ürün Gruplarının Belirlenmesi: 1995-2007. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 159-170.
- Alüftekin, N., Yüksel, Ö., Taş, A., Çakar, G. & Bayraktar, F. (2009). Küresel Krizden Çıkışta Kümelenme Modeli: Tekstil ve Hazır Giyim Sektörü Örneği. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (10), 1-19.
- Baldwin, R. E. (1989). Structural Change and Patterns of International Trade. J. Black et al. (eds.), *Causes of Change in the Structure of International Trade, 1960-85*, 12-23.
- Bayat, M. (2011). Uluslararası Ticarete Rekabet Gücü Elde Etmede Küçük Ve Orta Boy İşletmelerin Rolü Ve Önemi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (16), 567-575.
- Bayraktutan, Y. (2003). Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4 (2), 175-186.
- Bayramoğlu, Z. (2009). Türkiye ve Azerbaycan Arasında Tarımsal Ürünlerin Dış Ticaret Potansiyeli ve Karşılaştırmalı Üstünlükleri. *Journal of Azerbaijani Studies*, 738-751.
- Bhagwati, J. (1964). The Pure Theory of International Trade: A Survey. *The Economic Journal*, 74 (293), 1-84.
- Büyüköztürk, Ş. (2007). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. 7. Baskı, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Chipman, J. S. (1965). A Survey of the Theory of International Trade: Part 1, The Classical Theory. *Econometrica*, 33(3), 477-519.
- Chunyan, Z., Shuli, W. & Dan, L. (2012). On The Comparative Advantage of China's Auto Engineering Industry. *Systems Engineering Procedia* 3, 346-350.
- Copeland, B. R. & Kotwal, A. (1996). Product Quality and The Theory of Comparative Advantage. *European Economic Review* 40, 1745-1760.
- Çetin, A. C. (2006). Türk Tekstil Sektörü ve Türk Tekstil Firmalarının Etkinlik Düzeylerinin Belirlenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 8 (2), 255-278.
- Demir, M. (2003). Dünya Tekstil ve Konfeksiyon Ticaretini Etkileyecek Gelişmelerin Değerlendirilmesi. *Türkiye VI. Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sempozyumu Bildirileri*, 55-57.
- Demircan, V. & Hatırlı, S. A. (2003). Avrupa Birliği ve Türkiye'de Tekstil ve Konfeksiyon Sektörünün Dış Ticaret Yapısı. *Türkiye VI. Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sempozyumu Bildirileri*, 131-138.
- Ener, M. & Yelkikalan, N. (2004). Çin'in Dünya Ticaret Örgütü'ne Üyeliklerinin Türkiye'nin Tekstil ve Konfeksiyon Sektörüne Olası Etkileri ve Çözüm Önerileri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 1-15.
- Esen, S. (2011). Dış Ticaret Teorisi Notu, 1-3. <http://web.bilecik.edu.tr/sinan-esen/files/2011/09/D%C4%B1%C5%9F-Ticaret-Teorisi.pdf>

- Gacener Atış, A. (2014). Türkiye'nin Tekstil ve Konfeksiyon Sektörünün Karşılaştırmalı Rekabet Analizi. *Ege Akademik Bakış*, 4 (2), 315-334.
- Gacener, A. & Güçlü, M. (2003). Türk Tekstil ve Konfeksiyon Sektörünün Rekabet Gücünü Azaltan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Türkiye VI. Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sempozyumu Bildirileri, 123-130.
- Hatırlı, S. A., Demircan, V. & Özkan, B. (2003). Tekstil ve Konfeksiyon İhracatında Türkiye'nin Rekabet Durumu. *Türkiye VI. Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sempozyumu Bildirileri*, 115-122.
- Hatırlı, S. A., Özkan, B. & Demircan, V. (2003). Ekonomik Krizin Tekstil ve Konfeksiyon Sektörüne Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Türkiye VI. Pamuk, Tekstil ve Konfeksiyon Sempozyumu Bildirileri*, 93-99.
- İTKİB Genel Sekreterliği Hazır giyim ve Konfeksiyon Ar-Ge Şubesi. (2016). Türkiye Genel, Hazır Giyim Ve Tekstil Dış Ticareti 2007-2015 Yıllık, İstanbul.
- Kalaycı, Ş. (2005). *Spss Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. 1.Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kara, O. & Erkan, B. (2011). Türkiye'nin Emek Yoğun Mal İhracatındaki Karşılaştırmalı Üstünlüklerin Makro Ekonomik Büyüklüklerle İlişkisi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (1), 67-93.
- Kaya, Z. & Şahin, L. (2015). Dış Ticaret Hacmi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Eşbütünleşme Analiziyle Değerlendirilmesi: BRIC Ülkeleri (1995-2013), *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (13), 434-446.
- Kurz, H. D. (1992). Adam Smith on Foreign Trade: A Note on the 'Vent-for-Surplus' Argument. *Economica, New Series*, 59 (236), 475-481.
- Morgan, G. A., Leech, N. L., Gloeckner, G.W. & Barrett, K. C. (2004). *SPSS For Introductory Statistics: Use And Interpretation*. Second Edition. London: Lawrance Erlbaum Associates.
- Mundell, R. A. (1961). A Theory of Optimum Currency Areas. *The American Economic Review*, 51 (4), 657-665.
- Myint, H. (1972). Adam Smith's Theory of International Trade in the Perspective of Economic Development. *Economica, New Series*, 44 (175), 231-248.
- Rostow, W. W. (1956). The Take-Off Into Self-Sustained Growth. *The Economic Journal*, 66 (261), 25-48.
- Takım, A. (2010). Türkiye'de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (2), 1-16.
- Terzioğlu, M., Avcı, M. & Gökovalı, U. (2008). İşletmelerde Yenilik Yeteneği: Denizli Tekstil ve Hazır Giyim Sektörü Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 377-388.
- Turhan, G. T. (2012). Kara Sınırı Komşuları İle Ticaretin Türkiye'nin Kalkınmasına Etkisi- Çekim Modeli Yaklaşımı- Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Finans Ve Bankacılık Bilim Dalı Doktora Tezi. 1-135.
- Uçan, O. & Koçak, E. (2014). Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 7 (2), 51-60.
- Yazgan, Ş. (2011). Ekonomik Entegrasyon, Uzmanlaşma ve Endüstrilerin Konumlanması. *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 8 (1), 57-80.
- Williams, J. H. (1929). The Theory of International Trade Reconsidered. *The Economic Journal*, 39 (154), 195-209.
- BTSO Bursa Ticaret ve Sanayi Odası. Erişim tarihi: 11.07.2017, <http://www.btso.org.tr/?page=bursaconomy/bursaexport.asp>
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, Sektörler Raporu, 2016 Ev Tekstili Sektörü, Erişim tarihi: 13.08.2017, www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-224569
- T.C. Ekonomi Bakanlığı, Sektörler Raporu, 2016 Teknik Tekstiller Sektörü, Erişim tarihi: 13.08.2017, www.ekonomi.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-226205
- TÜİK, Basın Odası Haberleri, 25 Ağustos 2015. Erişim tarihi: 13.08.2017. http://tuik.gov.tr/basinOdasi/haberler/2015_52_20150825.pdf
- TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri. Erişim tarihi: 10.07.2017. <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>
- Uludağ Hazırgiyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği (UİB), Erişim Tarihi: 19.03.2018. <http://www.uib.org.tr/tr/birliklerimiz-uludag-hazirgiyim-ve-konfeksiyon-ihracatcilar-birligi-uhkib-hakkinda.html>
- Uludağ Tekstil İhracatçıları Birliği (UTİB), (2017), Erişim Tarihi: 22.03.2018. <http://www.uib.org.tr/tr/birliklerimiz-uludag-tekstil-ihracatcilar-birligi-utib-hakkinda.html>

PARADOKS EKONOMİ, SOSYOLOJİ VE POLİTİKA DERGİSİ

PARADOKS ECONOMICS, SOCIOLOGY AND POLICY JOURNAL

ISSN: 1305-7979

2018, Cilt/Vol: 14, Sayı/Num: 2 / Issue-1, Page: 59-88

Editörler / Editors in Chief

Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN
Doç. Dr. Sema AY
Dr. Hilal YILDIRIR KESER

TARANDIĞIMIZ INDEXLER

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazarlarına aittir. Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors. None of the contents published cannot be used without being cited.

Yayın ve Danışma Kurulu / Publishing and Advisory Committee

Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Mariah EHMKE (University of Wyoming)
Doç. Dr. Zerrin FIRAT (Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Hilal YILDIRIR KESER (Uludağ Üniversitesi)

Hakem Kurulu / Referee Committee

Prof. Dr. Hamza ATEŞ (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Marijan CINGULA (University of Zagreb)
Prof. Dr. Recai ÇINAR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal DEĞER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Sami DENKER (Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bülent GÜNŞOY (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İŞCAN (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat KAYA (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sait KAYGUSUZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Aşkın KESER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine KOBAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap PALAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir ŞENKAL (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevtap ÜNAL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevda YAPRAKLI (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur YOZGAT (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Senay YÜRÜR (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Gül ATANUR (Bursa Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülin ASLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Sema AY (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Arzu ÇAHANTİMUR (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ceyda ÖZSOY (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif KARAKURT TOSUN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan BIÇKI (Muğla Üniversitesi)
Doç. Dr. Canan CEYLAN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif ÇOLAKOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mithat Arman KARASU (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Burcu KÜMBÜL GÜLER (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet MUTLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Özer ÖZBEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferhat ÖZBEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Cecilia RABONTU (University "Constantin Brancusi" of TgJiu)
Assoc. Prof. Dr. Ausra REPECKIENE (Kaunas University)
Doç. Dr. Gözde YILMAZ (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Aybeniz AKDENİZ AR (Balıkesir Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cantürk CANER (Dumlupınar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ersoy SOYDAN - Kastamonu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan ÖZALTIN - Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Murat GENÇ (Otago University)
Dr. Enes Battal KESKİN (Uludağ Üniversitesi)

BÖLGESEL KALKINMAYA YÖNELİK FİNANSAL DESTEK MEKANİZMALARININ ETKİLERİ: BEBKA ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

THE EFFECTS OF FINANCIAL SUPPORT MECHANISMS TOWARDS REGIONAL DEVELOPMENT: A RESEARCH ON BEBKA

Doç.Dr. Metin ÖZDEMİR
Uludağ Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü
mozdemir@uludag.edu.tr

Önder Erdoğan
Bağımsız Denetçi

ÖZET

1990'lı yılların sonlarından itibaren yeni bir bölgesel politika paradigması ortaya çıkmıştır. Yeni paradigma, birbirlerinden ayrı politika çerçevelerini ifade eden Yeni Ekonomik Coğrafya ve Ekonomik Coğrafya yaklaşımının kurumsal ve evrimsel dönüşü üzerine kuruludur. Geleneksel yukarıdan aşağıya politika yaklaşımına karşı tez olarak yeni paradigma, aşağıdan yukarıya yaklaşımı benimsemiştir. Yeni paradigmada bölgesel politika, mekâna dayalı, çoklu düzeyde yönetişimi içeren, yenilikçi ve farklı tipte bölgelere yönelik olarak uygulanabilme özelliklerine sahiptir. Bölgesel kalkınma ajansları, aşağıdan yukarıya bölgesel politikaların yükselişinde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmanın amacı, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA) tarafından sağlanan finansal destek mekanizmalarının etkilerini, bölgesel politikaların yeni paradigması perspektifinden araştırmaktır. Elde ettiğimiz bulgular, sağladığı finansal desteklerin firma düzeyinde bazı yararları olmasına rağmen, BEBKA'nın aşağıdan yukarı bölgesel politikalar izleyebilmek için belirli kısıtları olduğunu göstermiştir.

ANAHTAR KELİMELELER: Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Kalkınma Ajansları, Finansal Destekler, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı

ABSTRACT

By the end of the 1990s, new regional policy paradigm has emerged. The new paradigm is based on the two separate policy frameworks which includes the contributions of New Economic Geography and the institutional and evolutionary turns in Economic Geography approach. As a counter-thesis to the traditional top-down policy, the new paradigm has adopted a bottom-up approach to the regional development. The new paradigm is place-based, multi-level, innovative, and geared to different types of regions. Regional development agencies have played an important role on the rise of bottom-up regional policies. The aim of this study is to investigate the effects of the financial support mechanisms of Bursa Bilecik Eskişehir (BEBKA) Development Agency from the perspective of the new paradigm. Our findings indicated that although BEBKA provided some benefits at firm-level, it has certain incapacibilities to implement bottom-up regional policies.

Keywords: Regional Development, Regional Development Agencies, Financial Supports, Bursa Eskişehir Bilecik Development Agency

GİRİŞ

Iktisadi faaliyetlerin coğrafi/mekânsal boyutunun ele alınması, Thünen (1826) ile başlayan ve Klasik yerleşim (location) teorileri ile gelişen entelektüel-teorik katkılara kadar uzanmaktadır. Neo-klasik iktisadın ise uzunca bir süre coğrafya/mekân olgusuna kayıtsız kaldığı görülmüştür. Bu nedenle, Isard'ın (1956) Bölge Bilimi (Regional Science) kurma amacını taşıyan katkılarında kadar bölgesel iktisat (regional economics) ya da alan ekonomisinin (spatial economics) iktisat teorisi içinde gerektiği ve hak ettikleri ölçüde kendilerine yer bulamadığı söylenebilir.

Neo-klasik iktisadın mekânı ihmal etmesi, bir yönüyle sahip olduğu teorik doğanın sınırlamalarına dayalı olarak açıklanabilse de Thünen'in çalışmasında; ölçek ekonomileri, teknolojik yenilik, merkezci kuvvet etkileri ve ulaşımın, öneminin farkında olması sözkonusu açıklamayı yetersiz kılmaktadır. Bir metafor ile izah etmek gerekirse, L.Da Vinci'nin 15.yüzyılda uçan makine prototiplerine ilişkin çizimleri olsa da, bir diğer deyişle uçmayı sağlayabilecek mekanizmalar çok önceden bilinse de uçabilmek için içten yanmalı motorların icat edilmesini beklemek gerekmiştir. Nitekim Thünen, iktisadi faaliyetlerin yığılmasına neden olan faktörleri açıklayabilse de yerleşim teorisini üzerine kurabileceği tutarlı bir teorik çerçeveden yoksundur (Fujita, 2010:7-8). O halde mekânın ihmal edilmesi, geçmişte gerçek iktisadi hayatın iki temel unsuru olan artan getiriler ve eksik rekabeti genel denge modelleri ile ele alabilecek bir teorik çerçevenin olmamasına bağlı olarak açıklanmaktadır (Krugman, 1995:64).

Teorik çerçeve yoksunluğu, coğrafi alanda/mekânda gerçekleşen farklı ölçeklerdeki yığılma biçimlerini, artan getiriler ve eksik rekabete dayalı genel denge modelleri kullanarak açıklayan Yeni Ekonomik Coğrafya (YEC- New Economic Geography) çerçevesinde giderilmiştir. Bölgesel iktisadın içten yanmalı motoru olarak YEC, alan ile ilgili olarak pozitif ve normatif düzeyde dile getirilen sorunlara, Neo-klasik iktisat içinde cevaplar bulmaya çalışmakta ve böylelikle kendisi ile mekân arasındaki uçurumu ortadan kaldırdığını ileri sürmektedir (Krugman, 1998: 16). Ayrı bir biçimde, teorik ve ampirik düzlemde YEC ile sağlanan ilerleme karşısında, Neo-klasik iktisattan farklı metodolojik ve teorik çerçeveye sahip olan ekonomik coğrafya yaklaşımının evrimci iktisat ve kurumsal iktisat ile yakınlaştığı izlenmiştir. Literatürde ortaya çıkan farklı yaklaşımlar ve elde edilen deneyimler, bölgesel politikaların gelişimi itibarıyla, yukarıdan aşağıya (top-down) yaklaşımın yerini aşağıdan yukarıya (bottom-up) anlayışa bıraktığı bir paradigma değişiminin yaşanmasını da beraberinde getirmiştir. Politikaların uygulanması sürecinde yeni paradigma, temel politika aracı olarak bölgesel kalkınma ajanslarını ortaya çıkarmıştır.

Aşağıdan yukarıya politika yaklaşımına uygun biçimde, 2006 yılından itibaren Türkiye’de de bölgesel kalkınma ajanslarının bölgesel politika aracı olarak benimsendiği görülmektedir. Faaliyet alanı, adında yer alan üç ili kapsayan Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA) 2009 yılında kurulmuştur. Bu çalışmanın amacı, bir bölgesel politika aracı olarak BEBKA’nın sağladığı finansal destek mekanizmalarının bölgesel kalkınma sürecindeki etkilerini bölgesel politikaların yeni paradigması perspektifinde araştırmaktır.

Bu doğrultuda öncelikle; Thünen’den YEC’e uzanan çizgide, bölgesel politikanın teorik temelleri ekonomik coğrafya yaklaşımı ile ilişki kuran evrimci ve kurumsal iktisadın katkılarını da içerecek şekilde incelenmektedir. Ardından, bölgesel politikalarda yaşanan paradigma değişimi sonucu ortaya çıkan aşağıdan yukarıya politika yaklaşımı ve politika aracı olarak benimsediği kalkınma ajansları ile olan ilişkisine yer verilmektedir. İzleyen bölümde, yapılan anket uygulamasına bağlı olarak BEBKA’nın finansal destekleme mekanizmalarının etkileri ile ilgili bulgular sunulmakta ve değerlendirilmektedir. Çalışma, bulguların tartışılması ile sona ermektedir.

1. ESKİDEN YENİYE EKONOMİK COĞRAFYA

İktisadi faaliyetin mekânsal boyutunun ele alınmasına yönelik çabalar, yerleşim (location) teorisini oluşturan çalışmalara dayanmaktadır. Thünen’in (1826) öncülüğünde, Launhardt (1885), Marshall (1890), Weber (1909), Hotelling (1929), Christaller (1933) ve Palander (1935) çizgisinde Alman geleneği ile oluşan yerleşim teorilerine bağlı olarak Lösch’ün (1940), kuruluş yeri seçimine yönelik katkısı, mekânsal ekonominin temellerini atmıştır. Bununla birlikte; Isard (1956) tarafından geliştirilen ve klasik yerleşim teorileri ile tam rekabete dayalı genel denge modellerini bir araya getiren Bölge Bilimi çalışmalarına kadar, Neo-klasik iktisadın mekâna/coğrafyaya olan ilgisinin sınırlı kaldığı gözlenmiştir.

Teorik düzeyde mekânın ihmalini, Neo-klasik iktisadın sert çekirdeğinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu yönüyle sorun pozitif ve normatif iktisat açısından iki boyutuyla ele alınabilir. Öncelikle, temsili ajanın rasyonel davranışı, tam rekabet, ölçüğe göre sabit getiri gibi mikroekonomik temeller üzerine inşa edilmiş Neo-klasik genel denge modelleri, Isard’ın (1956:25) ifadesiyle, “iktisadi faaliyetin mekânsal boyutu olmayan harikalar diyarında” gerçekleştiğini varsaymaktadır. Samuelson (1983:1482) Thünen’in katkısını, yerleşim teorisinin ötesinde bir genel denge teorisi olarak selamlasa da, Thünen’in teorisinde a priori olarak tüm sanayi mamullerinin kasaba tarafından karşılandığı varsayılmakta ancak iktisadi faaliyetin kasabada gerçekleşmesine neden olan yığılma ya da kümelenme güçleri ve mekanizmaların neler olduğu sorusu yanıtız kalmaktadır (Fujita, 2010:3). Bu haliyle, iktisadi faaliyetin neden belirli bölgelerde/kentlerde yığıldığı ya da kümelendiğinden, bölgelerarası dengesizlik farkları ve kentlerin oluşumuna, belirli olguların/sorunların Neo-klasik iktisat ve piyasa mekanizmasının işleyişinin doğal sonuçları olarak nasıl ele alınacağı, sorunun pozitif boyutunu oluşturmaktadır. Öte yandan, pozitif düzeyde piyasa mekanizmasının işleyişi ile çözülebilen sorunların toplumsal olarak arzulanır sonuçları ya da iktisadi etkinliği sağlayıp sağlamadığı ise sorunun normatif boyutuna karşılık gelmektedir (Ottaviano ve Thisse, 2001:153).

İktisadi faaliyetin dağılımında mekânsal eşitsizliğe neden olan faktörleri, bölgelerin sahip olduğu doğal kaynaklar, ulaşım kolaylıkları gibi fiziksel coğrafi farklılıkları içeren birincil kökenlere (first nature) dayalı olarak açıklamak mümkündür. Bununla birlikte, birincil kökenlerden bağımsız olarak ortaya çıkan bölgesel yığılmaların varlığı, egzojen faktörlerin ötesinde, ikincil kökenler (second nature) olarak anılan endojen unsurların içerildiği açıklama biçimlerine ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Fujita ve

Mori, 2005:378-379). O halde soru(n), ikincil kökenlerin açıklanmasında Neo-klasik iktisadın genel denge modellerinin uygun olup olmadığı etrafında düşünülmektedir.

Firmaların kuruluş yeri seçimine ilişkin kararlarında, malların ve üretim faktörlerinin taşıma maliyetleri ve üretimde ölçeğe göre artan getiri belirleyici olmaktadır. Taşıma maliyetleri ve ölçeğe göre artan getirinin varlığı, firmaların pazara yakınlık ile üretimi yığılaştırma arasında bir değiş-tokuş ilişkisi ile karşılaşmalarını beraberinde getirmektedir. Alanın homojen ve iki bölge arasında taşıma maliyetlerinin olduğu bir durum ise Starrett (1978) tarafından ortaya konulan mekânsal imkânsızlık hipotezine bağlı olarak herhangi bir rekabetçi denge elde etmeyi mümkün kılmamaktadır. Hipotezin sunduğu teorik açmaz, taşıma maliyetleri ve ölçeğe göre artan getirinin varlığında Neo-klasik iktisadın tam rekabetçi genel denge modelleri ile bölgesel kümelenmelerin ve dolayısıyla ikincil kökenlerin ele alınamamasını beraberinde getirmektedir (Ottaviano, 2003:666; Fujita, 2010:18). Bu anlamda, Neo-klasik iktisadın içinde kalarak bölgesel yığılmaların açıklanması ve mekânsal eşitsizliklerin aşılabilmesi için piyasalarda eksik rekabetin varlığı kaçınılmaz olmaktadır (Behrens ve Thisse, 2007:460).

Bu çerçevede, 1990'lı yılların başından itibaren Krugman (1991a, 1991b,1995) öncülüğünde Fujita vd.(1999), Fujita ve Thisse (2002) ve Ottaviano ve Thisse (2004) tarafından yapılan teorik ve ampirik araştırmaların, Yeni Ekonomik Coğrafya (YEC-New Economic Geography) adı altında bölgesel yığılmaların ikincil kökenlerini açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. YEC akımının temel amacı, coğrafi alanda/mekanda gerçekleşen farklı ölçeklerdeki yığılma/kümelenme biçimlerini, genel denge modelleri aracılığıyla mikroekonomik temellere dayalı formel bir teorik yapı üzerine inşa ederek açıklamaktır (Fujita ve Krugman, 2004:140). YEC akımının, iktisat teorisinde eksik rekabet ve artan getirileri içeren genel denge modellerinin kullanılması ile başlayan teorik birikimin bir parçası olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Endüstriyel organizasyon literatüründe, Dixit ve Stiglitz (1977) tarafından monopolcü rekabet ve artan getirileri içeren genel denge modelinin geliştirilmesi, söz konusu birikimin ilk dalgasını oluşturmaktadır. İkinci dalga, Dixit-Stiglitz modelini kullanarak artan getirilerin varlığında dış ticareti açıklayan yeni dış ticaret teorisine karşılık gelmektedir. Üçüncü dalga ise, artan getirileri, teknolojik değişme ile bir araya getiren içsel büyüme teorisidir. YEC, bu yönüyle, eksik rekabet-artan getiriler devriminin ilk üç dalgası üzerine inşa edilen teorik gelişmelerin son dalgasına karşılık gelmektedir (Fujita vd., 1999:3; Krugman, 1999:146).

Coğrafi mekân unsurunun büyüme teorisinden çıkarılması açısından, YEC ve içsel büyüme teorisinin monopolcü rekabet, artan getiriler ve yayılım (spillovers) unsurlarını kullanmaları itibariyle ortak bir çerçeveyi paylaştıkları görülmektedir (Fujita ve and Thisse, 2002:19). Neo-klasik büyüme modelinden (Solow, 1956) farklı olarak içsel büyüme teorisinde (Romer, 1986,1990; Lucas, 1988), bilginin oluşum ve birikim süreçlerinin modellenmesine yer vererek bilgi yayılımının önemine vurgu yapmaktadır. Zira bilgi yayımları artan getirilerin oluşmasına yol açarak pozitif dışsallıkları doğurmaktadır (Roberts ve Setterfield, 2010:433-434).Bilgi yayılımı ile ortaya çıkan pozitif dışsallıklar, iktisadi ajanlar arasında bilginin oluşumu, transferi ya da öğrenilmesi ile ilgili ilişkileri kapsamaktadır (Fujita, 2007:484-485). Bu haliyle, içsel büyüme teorisinde, daha hızlı büyüyen bölgelerin bilginin yaratılması, birikimi ve aktarımı açısından olgunlaşmış koşullara sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bölgeler arası büyüme farklılıklarının açıklanmasında ise bilgi üretimini sağlayacak olan beşeri sermayenin varlığı ve bilgi edinimini destekleyici uygun faaliyetlerin ve kurumların (örneğin üniversitelerin) bulunması önem kazanmaktadır (Roberts ve Setterfield, 2010:435-436).

Bu çerçevede Krugman (1991b:483-499) artan getiriler ve coğrafi mekânı, geliştirdiği iki sektöre dayalı merkez-çevre modeli ile bir arada ele alarak coğrafi yığılmanın nedenlerini, birbirine zıt iki kuvvetin, merkezci-yığılma ve merkezkaç-saçılma kuvvetlerinin, karşılıklı etkileşimden hareketle incelemektedir.

Krugman'a göre coğrafi yığılma, yığılmayı teşvik eden merkezci-yığılma kuvvetleriyle, yığılmayı önleyici merkezkaç-saçılma kuvvetleri arasındaki şiddetli rekabetin ya da mücadelenin ürünüdür (Krugman, 1998:8). Coğrafi yığılma, pozitif dışsallıklara karşılık gelen belirli bir ölçüğe ulaşmış pazar, yeterli düzeyde beşeri sermaye ve bilgi yayılımı ile oluşan merkezci-yığılma kuvvetleri ile oluşmaktadır. Merkezci-saçılma kuvvetleri ise, arazi ve doğal kaynaklar gibi hareketsiz üretim faktörlerinin varlığına bağlı olarak, iktisadi faaliyetin bir coğrafi alanda yoğunlaşmasıyla kiralaların ve arsa rantlarının yükselmesine ve kalabalıklaşma gibi saf negatif dışsal ekonomilerin doğmasına ve daha fazla yoğunlaşmanın gerçekleşmemesine neden olmaktadır (Krugman, 1999:143-144).

Solow'dan Romer ve Lucas'a uzanan çizgide büyüme teorilerinin, sermaye birikimi veya teknolojik değişme sürecinin doğrusal (linear) bir niteliğe sahip olduğundan hareketle, esas olarak kişi başına gelir artışı ile temsil edilen iktisadi büyüme üzerine odaklandığı ve büyümenin temel belirleyicilerinin neler olduğu sorusuna yanıt aradıkları görülmektedir. Bu anlamda, büyüme performansı üzerinde etkide bulunan piyasa dışı süreçlerin yanı sıra sosyal ve kurumsal unsurlar önemli ölçüde ihmal edilmektedir. Her ne kadar YEC ve içsel büyüme teorisi birbirlerinden karşılıklı olarak besleniyor olsalar da (Fujita ve Thisse, 2002:19), metodolojik olarak mikroekonomik temellere dayalı olmaları itibariyle Neo-klasik iktisadın araştırma programının bir uzantısı olarak gözükmektedirler (Özdemir ve Başkol, 2010:136). YEC, bu haliyle, Neo-klasik iktisadın coğrafi dönüşü (geographical turn) olarak kabul edilmektedir (Martin, 1999:67).

Bununla birlikte ekonomik coğrafya yaklaşımı; büyümeyi çok boyutlu bir süreç olarak ele alarak, tarihsel-sosyal ve politik-kurumsal unsurları içine alan, çeşitliliğe dayalı, açıklamalarını bölgeye özgü ampirik farklılıklar temelinde yapan bir yapıdan hareket etmektedir (Peck, 2000:61; Sheppard, 2000:99). Önceleri, ekonomik coğrafya yaklaşımının, Keynesgil konjonktür teorisi, Myrdal'ın kümülatif nedensellik teorisi ve eşitsiz birikimin Marksist nosyonları gibi farklı teorik çerçevelere ait kavramları kullanarak, Neo-klasik yerleşim teorisine alternatif, eklektik bir içeriğe sahip olduğu görülmüştür (Martin, 1999:66). 1980'li yılların sonlarından itibaren ise yaklaşım, daha disiplinler arası bir niteliğe bürünmüş ve evrimci iktisat ve kurumsal iktisat gibi okullar ile arasında verimli bir diyalogun varlığı gözlenmiştir. Neo-klasik iktisadın coğrafi dönüşü karşısında, bu bağlamda, ekonomik coğrafya akımının evrimci (Boschma ve Lambooy, 2003:411-429) ve kurumsal dönüşüne (Martin, 2000:77-94) tanık olunmaktadır. Ortak yönleri, Neo-klasik araştırma programının mikroekonomik temellere dayalı sert çekirdeğine yönelik alternatif oluşturma olsa da, kurumsal ekonomik coğrafya ya da evrimci ekonomik coğrafya şeklinde bir tanımlama yapmanın erken olduğunu belirtmek gerekir (Martin, 2000:78; Boschma ve Frenken, 2006:274). Yine de her iki yaklaşımın bölgesel büyüme ve bölgeler arası dengesizlik sorunlarına yönelik geliştirdikleri metodolojik ve kavramsal-teorik çerçeve ve bunlara uygun bir alet çantası bulunmaktadır.

Ekonomik coğrafyaya kurumsal yaklaşım; belirli bir bölgenin yapısında var olan sosyal ilişkiler bütünü ve kurumsal örüntüyü temel almaktadır. Riski ve belirsizliği azaltma, güven tesis etme, işbirliği ve bilgi transferi sağlama gibi işlevleri temin eden formal ve enformel kurumların (gelenek ve kurallar, değerler gibi) her bölge için gösterdiği spesifik karakteristikler, bölgelerin teknolojik ilerleme yetenekleri ve büyüme performansları arasındaki farklılıkların açıklanmasında rol oynamaktadır (Pike et al., 2006:91). Bu yönüyle kurumsal yaklaşım tarafından geliştirilen iki teorik kavramın önemli işlevi vardır. İlk olarak, farklı mekansal boyutlarda (ulusal ya da bölgesel) karşılıklı olarak birbirleriyle etkileşim içinde bulunan ve yönetim biçimlerini temsil eden kurumların işlevlerini yerine getirdiği ve etkide buldukları kurumsal rejimler (institutional regimes) her bölge için farklı etkinlik düzeyine sahiptir. Kurumsal rejimlerin varlığına bağlı bir biçimde, aralarında çatışma ilişkisinin düşük olduğu buna karşın

karşılıklı bağlantıların yüksek seviyede bulunduğu bir kurumsal yoğunluğun (institutional thickness) varlığı önemlidir (Martin, 2000:87-88). Bunların yanı sıra, karşılıklı olarak yüksek güvenin olduğu bir kurumsal çevreye bağlı olarak oluşan ağlar (networks) ve sosyal sermaye, bölgesel kalkınma için ortak bir aklın ortaya çıkmasını da beraberinde getirmektedir (Pike et al., 2006:92-93).

Ekonomik coğrafyaya evrimsel yaklaşımda ise, iktisadi faaliyetin dağılımında var olan mekânsal eşitsizliklerin ve farklı bölgesel kalkınma yörüngelerinin açıklanmasında, patika bağımlılığına (path dependency) ve kilitlenmeye (lock-in) yol açan dinamikler temel alınmaktadır (Martin ve Sunley, 2006:395-437). Bu açıdan, teknolojilerin, endüstrilerin, ağların ve kurumların mekânsal evriminin, yükseliş ve düşüş süreçlerinin anlaşılması gerekmektedir (Boschma ve Martin, 2010:3-39). Evrimsel yaklaşım; dinamik bir çerçevede, Neo-klasik iktisadın mikroekonomik temellerinden farklı olarak karar alma sürecinde sınırlı rasyonalite ve rutinlere (routines) yer vermesiyle kurumsal yaklaşım ile ortak bir zeminde buluşmakta ancak kantitatif modelleri kullanarak Neo-klasik iktisat ile yakınlaşmaktadır. Bölgesel büyüme farklılıkları ise, makro-kurumsal farklılıklara bağlı olarak değil, firmaların mikro-tarihsel rutinlerine dayalı olarak açıklanmaktadır (Boschma ve Frenken, 2006:282). Buradan hareketle evrimsel yaklaşımın, teorik ve ampirik olarak çok katmanlı (multi-layer) bir çerçeve kullandığı görülmektedir. Mikro düzeyde firmalar ve rutinleri, yerleşim kararları açısından tarihsel olarak ele alınmaktadır. Meso düzey, firmaların içinde bulunduğu sektörler ve ağların mekânsal evriminin incelenmesini içermektedir. Makro düzeyde ise tüm sektörleri ve ağları oluşturan bölgesel sistemin uğradığı yapısal değişim ve küresel düzeyde ulaştığı konum araştırılmaktadır (Boschma ve Frenken, 2006:292-295).

2. BÖLGESEL POLİTİKALARDA PARADİGMA DEĞİŞİMİ ve BÖLGESEL KALKINMA AJANLARI

Teorik düzlemde, Neo-klasik iktisadın YEC ile gerçekleştirdiği coğrafi dönüşün ve ekonomik coğrafya yaklaşımının kurumsal ve evrimsel dönüşünün, bölgesel politikaların gelişiminde de belirleyici olduğu görülmektedir. Pozitif düzeyde piyasa mekanizmasının işleyişi ile ele alınabilen bölgesel sorunların toplumsal olarak arzulanır sonuçları ya da iktisadi etkinliği sağlayıp sağlamadığı normatif boyutu içermektedir (Ottaviano ve Thisse, 2001:153). YEC ile birlikte bölgeye ilişkin sorunların normatif olarak ele alınabilmesi ve kurumsal ve evrimsel yaklaşımın katkıları, bölgesel politikaların ulaşmayı arzuladığı amaçlar, kullandığı araçlar, dikkate aldığı mekânsal odak ve yönetim süreçleri itibariyle yeniden tanımlanmasına yol açmıştır.

İktisat politikalarının genel çerçevesi itibariyle 1950'ler sonrası planlamanın geçerli olduğu dönemin ardından 1980'li yıllarda piyasaya dayalı ve küreselleşmenin etkileri ile oluşan politika uygulamalarına geçişin ele alınması, bölgesel politikadaki değişime de ışık tutmaktadır. 1950'li ve 1960'lı yıllar, dünya ekonomisinde güçlü büyüme, mali genişleme ve düşük işsizlik oranlarının hüküm sürdüğü bir konjoktüre karşılık gelmektedir. Bu dönemde, geri kalmış bölgelere yönelik geniş ölçekli kamu yatırımlarının talep koşullarını iyileştirerek hızlı sanayileşme sürecinde artan bölgesel farklılıkları dengeleyebileceği düşüncesi hâkimdir. 1980'li yıllardan itibaren ise, sıklaşan makroekonomik şoklara bağlı olarak artan işsizlik karşısında, kamunun, arz koşullarını iyileştirerek (üretim maliyetlerini sübvansiyon ve teşvikler aracılığıyla azaltmak suretiyle) firmaların kuruluş ve yatırım kararlarını etkileyebileceği görüşü ağırlık kazanmıştır. Bununla birlikte, resesyonların sürmesi, kamu harcamaları üzerinde artan baskılar ve işsizliğin yüksek düzeylerini korumasının, bölgesel politikaları sürdürülemez bir duruma getirdiği gözlenmiştir. Bu anlamda, sadece piyasa değil uygulanan politikalar da başarısızlığa uğramıştır (OECD, 2010:11-12).

Piyasa ve politika başarısızlığına bağlı olarak ortaya çıkan bu durum, bölgesel politikaların kendi içinde gelişimi itibariyle, iki farklı görüş arasındaki tartışmalar üzerinden değerlendirilmektedir (Barca vd., 2012:137-138). İlk görüş, teorik çerçevesi YEC ile şekillenen ve Dünya Bankasının (2009) raporunda benimsenmiş olan mekana gözü kapalı (spatially-blind) yaklaşımdır. Bu yaklaşım, bölgesel büyümenin yığılma ve yayılma etkilerine bağlı olarak ortaya çıkan yararlar vurgu yapmakta ve mekanı nötr (place-neutral) kabul etmektedir. Yaklaşımına göre, yığılma ve işgücünün mobilitesi, gelir, verimlilik, bilgi yayılımı ve büyümeyi artırırken geri kalmış bölgelerin yakınsamasına da neden olacaktır (World Bank, 2009:77). İkinci görüş ise, kurumsal, kültürel ve sosyal karakteristikleri itibariyle bölgenin önemli olduğunu savunan mekâna dayalı (place-based) yaklaşımdır. Bu yaklaşımda, bölgesel politikaların uygulanmasında yerel bilgi ve kurumların rolüne odaklanılmaktadır (Barca vd., 2012:139). Her iki görüş ise, bölgesel politikalar ile ilgili olarak ortaya çıkan iki temel eğilimi yansıtmaktadır. İlk olarak, her bölgenin sahip olduğu özgün ve karmaşık faktörlerin varlığı, politikaların bölge düzeyinde tasarlanıp uygulanması yönünde genel bir uzlaşmanın oluştuğunu göstermektedir. Bu eğilim önemli ölçüde, bölgesel rekabetçiliğin küreselleşme ile beraber öneminin artması ile şekillenmiştir (Capello ve Nijkamp, 2009:3). İkinci eğilim ise, yerel aktör ve kurumların, bölgesel politikaların tasarımı ve uygulanmasında öneminin anlaşılmasına bağlı olarak farklı düzeylerde yönetim biçimlerine olan ihtiyaca bağlı olarak ortaya çıkmıştır (Pike vd., 2006:127-128).

Mekâna gözü kapalı görüş ile mekâna dayalı görüş arasındaki farklılıklar, bölgesel politikaların tasarımı ve yürütülmesinin, yukarıdan aşağıya (top-down) bir biçimde mi yoksa aşağıdan yukarıya (bottom-up) bir anlayış ile mi gerçekleştirileceği ile ilgili tartışmayı da kapsamaktadır. Bölgesel politikalara geleneksel yaklaşıma karşılık gelen yukarıdan aşağıya anlayış, politikalara ilişkin tasarım, karar alma, yürütme süreçleri ve kurumsal düzeyin merkezi bir niteliğe sahip olduğu ve seçilen belirli sektörlerle yönelik talep yanlı destekleri kullanan bir içeriğe sahiptir (Pike vd., 2006:16-17). Bölgesel politikalara içsel yaklaşım olarak nitelenen aşağıdan yukarıya yaklaşımda ise politika oluşumuna kamusal ya da özel yerel-bölgesel aktörlerin katılımı ile bölge dışı müdahalenin sınırlandırıldığı bir çerçeve söz konusudur (Tödtling, 2011:333-334). Burada, tüm bölgelerin ekonomik potansiyeli ve mukayeseli üstünlükleri dikkate alınarak destekler arz yanlı bir biçimde sunulmaktadır. Ayrıca, bölgesel politikaların koordinasyonuna hem düşey (vertical) hem de yatay (horizontal) olarak önem verilmektedir. Düşey koordinasyon yerel, bölgesel, ulusal ve uluslar arası kurumlar arasındaki ilişkileri, yatay koordinasyon ise yerel kamusal ya da özel aktörler arasındaki ilişkileri kapsamaktadır (Pike vd., 2006:16-17).

Son yıllarda bölgesel politikalar ile ilgili olarak, yukarıdan aşağıya (mikro ve makro düzeyde) ve aşağıdan yukarıya yaklaşımın dışında, meso düzeyde tanımlanan ve AB'nin (Barca, 2009) ve OECD'nin (2009a, 2009b) çalışmalarında da ortaya konulan bir üçüncü yaklaşımın varlığından da söz edilmektedir (Barca vd., 2012:137-138; Pike vd., 2006:197). Bölgesel politikalara entegre yaklaşım olarak tanımlanan bu görüş; politikaların uygulanmasında yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya yaklaşımın aynı bölgeler ve aktörler üzerinde uygulandığı ve karşılıklı etkileşim içinde bulduklarını ancak aralarında herhangi bir sinerji ve osmozun (osmosis) bulunmadığı düşüncesinden hareket etmektedir. Buradan hareketle, gerçek dünyanın yenilik ve büyüme dinamiklerini anlayabilmek için her iki yaklaşım arasında karşılıklı beslenmeyi içeren ortak bir kavramsal-teorik çerçevenin oluşturulması arzulanmaktadır (Crescenzi ve Rodriguez-Pose, 2011:172-174). Entegre yaklaşımın, mekâna dayalı bir perspektifi benimsediği, mekânsal ekonometriyi yoğun bir biçimde kullandığı ve özellikle bölgesel yenilik sistemleri üzerine odaklandığı görülmektedir.

Bu tartışmalar ışığında, bölgesel politikalar ile ilgili olarak bir paradigma kaymasının/değişiminin gerçekleştiğini söylemek mümkündür (Bachtler ve Yuill, 2001:6). Paradigma değişimi, bölgesel politikanın

amaç-araç seti, mekansal odağı ve yönetim süreçleri itibariyle eski/klasik politikalardan yeni/modern politikalara doğru izlenebilir (Tablo 1). Klasik paradigmanın temellerini oluşturan endüstriyel yerleşim teorileri düşük üretim maliyetleri ve işgücüne erişim kolaylığı gibi arz dışsallığı doğuran faktörleri dikkate almaktadır. Modern paradigmada öğrenen bölge teorileri ile tanımlanan ve yenilikçi ortamın varlığı, kümeler ve ağlar gibi dışsallıkları derinleştiren dinamik bir çerçeve hâkimdir (Doğruel, 2012:51). Bölgesel politikalar açısından sorun ise, makro düzeyde gelir, altyapı ve istihdam farklılıklarından ziyade, bölgesel potansiyelin değerlendirilerek rekabetçiliğin elde edilmesidir. Bu nedenle, klasik paradigmada istihdam ve yatırımların artışına bağlı olarak dengeli büyüme ile eşitliğin sağlanması amaçlanırken modern paradigmada amaç girişimcilik, yenilik, beceri gibi unsurlar ile rekabetçiliği artırmak ve böylelikle eşitliği gerçekleştirmek üzerine oturmaktadır (OECD, 2010:14-15). Klasik paradigmada, sektörel seçimler üzerinden geri kalmış bölgelerin mekansal dezavantajlarını geçici olarak telafi etmek tercih edilmektedir. Burada kısa vadeli ve reaktif bir politika davranışı mevcuttur. Modern paradigmada ise, geniş bir politika alanına yönelik projeler üzerinden yapılan bölgesel ve stratejik programlama aracılığıyla tüm bölgelerin potansiyellerinin değerlendirilmesi benimsenmektedir. Politika davranışı ise uzun vadeli ve proaktif.

Tablo 1 Bölgesel Politikada Paradigma Değişimi

	Eski/Klasik Paradigma	Yeni/Modern Paradigma
Kavramsal temel ve anahtar faktörler	Endüstriyel yerleşim teorileri Üretim maliyetleri, işgücüne erişim	Öğrenen bölge teorileri Bölgesel yetenekler (yenilikçi ortam, kümeler, ağlar)
Sorunun tanımı	Gelir, altyapı ve istihdamda bölgesel farklılıklar	Bölgesel rekabet eksikliği, bölgesel potansiyelin eksik kullanımı
Amaç(lar)	Dengeli bölgesel büyüme aracılığıyla eşitliği sağlamak	Rekabet ve eşitlik
Hedefler	İstihdam yaratma, yatırım artışı	Rekabetçiliği artırma (girişimcilik, yenilik, beceri)
Genel politika çerçevesi	Geri kalmış bölgelerin mekansal dezavantajlarının geçici olarak telafi edilmesi, sanayinin gerilemesi gibi şoklara tepki vermek (reaktif)	Bölgesel ve stratejik programlama (akıllı uzmanlaşma stratejileri gibi) aracılığı ile tüm bölgelerde kapasitenin altında kullanılan potansiyeli bölgesel rekabetçiliği artırıcı bir biçimde harekete geçirmek (proaktif)
Konu kapsamı	Sınırlı sayıda sektör grubu ile (dar) sektörel yaklaşım	Daha geniş politika alanını içeren entegre ve kapsamlı kalkınma projeleri
Mekânsal yönelim	Geri kalmış bölgelerin hedeflenmesi, idari olarak tanımlanmış alan	Bütün bölgelere odaklı, fonksiyonel olarak tanımlanmış alan
Politika yaklaşımı	Tek bir model hepsine uyar/yukarıdan aşağıya	Bölgesel şartlara bağlı, mekâna dayalı/aşağıdan yukarıya/kolektif –uzlaşmaya dayalı
Zaman boyutu	Kısa dönem	Uzun dönem
Odak	Dışsal yatırımlar ve transferler	İçsel yerel varlıklar ve bilgi
Araçlar	Sert altyapı ve firma odaklı sübvansiyon ve devlet yardımları (sıklıkla tekil firmalara yönelik)	Yumuşak ve sert sermaye (iş ortamı, işgücü piyasası, altyapı) için yatırım karışımı
Aktörler	Merkezi hükümet	Hükümetin farklı düzeylerdeki birimleri ve çeşitli paydaşlar (kamu, özel, sivil toplum kuruluşları)

Kaynak: Pike vd. (2006:17) ve OECD (2010:13)'ten yararlanılarak oluşturulmuştur.

Politika yaklaşımı olarak Klasik paradigmanın yukarıdan aşağıya ve tek bir modelin tüm bölgeler için geçerli olacağı (one-size-fits-all approach) yönündeki anlayışı, modern paradigmada aşağıdan yukarıya ve mekânı dikkate alan bir biçimde kolektif ve uzlaşmaya dayalı bir niteliğe bürünmüştür. Bu nedenle, özellikle bölgesel yenilik sistemleri söz konusu olduğunda bölgeye özgü (tailor-made) politika üretilmesinin önemi vurgulanmaktadır (Tödtling ve Trippel, 2005:1211). Ayrıca, bölge düzeyinde analizi ve bölgeye özgü çözümü içeren politikalar, aktörler arasında farklı görüşlerin olduğu durumlarda hem bölge içi/yatay hem de hükümetin farklı düzeyleri için düşey olarak müzakere ve pazarlık süreçlerini de içermektedir (Bachtler, 2001:18-19). Öte yandan, klasik paradigmadan farklı olarak modern paradigmada bölgesel politikaların mekânsal yöneliminin tüm bölgeler olması ve politika yapım ve uygulama sürecinde hükümetin farklı düzeylerdeki birimleri yanında yerel/bölgesel aktörlerin hem paydaş hem de uygulayıcı olarak rolünün bulunması, yatay ve düşey olarak çoklu bir yönetim yapısına ihtiyaç duymaktadır. Burada, merkezi hükümetin rolünün azaltılmasından çok yeniden tanımlandığı görülmektedir (OECD, 2010: 16-35). Merkezi hükümetin yetkilerini yerel kurumlar ile yetki dağıtımı (decentralization) ve yetki yaygınlaştırması (deconcentration) yoluyla paylaştığı iki model söz konusudur. Yetki dağıtımında bölgesel paydaşların karar alma imkanlarının da olduğu yerel meclisler bulunurken, yetki yaygınlaştırmasında ise merkezî hükümetin kararları çerçevesinde hareket eden ancak alınacak kararlarda söz sahibi olması beklenen yerel paydaşlar söz konusudur (Doğruel, 2012:46-47).

Bölgesel politikaların yürütülmesinde seçilecek araçlar, benimsenen politika stratejisine bağlı olarak değişmektedir. Yerel ve bölgesel kalkınma stratejileri, sert/somut araçlara (hardware), yumuşak/insanı içeren (software) araçlara ve kurumsal/ilişkisel araçlara dayalı olmak üzere üç farklı kategoride incelenmektedir (Pike vd., 2006:17-19). Klasik paradigma tarafından benimsenen yukarıdan aşağıya politika yaklaşımı, temel fiziki altyapı ve beşeri sermayenin (eğitim, sağlık hizmetleri gibi) sağlanması ve sanayinin kurulumu, ulaşım ve iletişim ağlarının temini gibi sert politika araçlarını kullanmaktadır. Modern paradigmanın aşağıdan yukarıya politika yaklaşımında ise firmaların rekabetçiliğinin artırılması, bölgenin yatırımcılar için cazip hale getirilmesi ya da beşeri sermayenin kalitesinin yükseltilmesine yönelik altyapı ve uygun bilginin geliştirilmesini sağlayan danışmanlık, ağlar ya da eğitim gibi yumuşak politika araçlarına yer verilmektedir. Modern paradigma ayrıca, bir bütün olarak bölgesel politika stratejisinin tasarımı, yürütülmesi ve izlenmesine yönelik organizasyonel ve kurumsal kapasitenin iyileştirilmesi ile ilgili kurumsal/ilişkisel araçları da kapsamaktadır. Bu araçlar, farklı düzeydeki aktörler arasında düşey ve yatay koordinasyona katkı vermenin ötesinde sivil toplumun güçlendirilmesine de hizmet etmektedir (Rodriguez-Pose, 2001:10-11). Açık ki bu tür bir stratejinin başarılı olması ancak yerel ekonomik, sosyal ve politik aktörlerin planlama ve kalkınma süreçlerine sistematik olarak katılımı ve bölgenin potansiyelinin dikkatli bir biçimde ele alınması ile gerçekleşebilir (Pike vd., 2006:17-19).

Aşağıdan yukarıya yaklaşımın benimsenmesi ve politikaların yürütülmesinde merkezi hükümetin doğrudan kontrolü dışında aktörlerin artan rolü, yeni paradigmanın temel politika aracı olarak bölgesel kalkınma ajanslarını ortaya çıkarmıştır. Bölgesel kalkınma ajansları, “ağırlıklı olarak yumuşak politika araçlarının entegre kullanımı yoluyla yerel ekonomik kalkınmayı teşvik etmek için tasarlanmış, merkezi ya da yerel hükümet organlarının yönetimi dışında olan ve kamunun finansmanını sağladığı bölge temelli kurumlar” olarak tanımlanabilir (Halkier ve Danson, 1997:245). Bu tip akademik bir tanımdan farklı bir biçimde, bölgesel kalkınma ajansları, “sektörel ya da genel bir biçimde kalkınma sorunlarını tanımlayan, söz konusu sorunların çözümü için bir dizi (uygun) fırsat ya da yöntem arasında karar veren ve en iyi çözümü sağlayan projeleri destekleyen operasyonel bir yapı” şeklinde işlevleri üzerinden de tanımlanabilmektedir (EURADA, 1999:16). Kalkınma ajanslarının, sorumlu oldukları bölgelerin heterojen karakteristikleri ve farklı kurumsal yapıların varlığı nedeniyle, üzerinde uzlaşma sağlanan bir tanım

ya da çerçevelerinin bulunmadığını belirtmek gerekmektedir (Doğruel, 2012:55). Bu nedenle ajanslar, görev alanları, kurumsal yapı ve yönetim süreçleri, kullandıkları araçlar, finansman biçimleri ve faaliyetleri itibarıyla birbirlerinden belirli ölçülerde farklılaşmaktadır (Clark vd., 2010; EURADA, 1999).

Tablo 2 Yukarıdan Aşağıya ve Aşağıdan Yukarıya Modellerde Politikalar ve Kurumlar

	Geleneksel-Yukarıdan Aşağıya (Merkezi hükümet)	Yeni- Model Aşağıdan Yukarıya (Bölgesel Kalkınma Ajansları)
Organizasyon	Ulusal Hükümet birimi Bürokrasi Genel yeterlikler İdari hiyerarşi	Bölgesel Yarı otonom birim İş dünyası Özel uzmanlık Görev temelli projeler ve takımlar
Politik kontrol	Doğrudan hükümet birimi Bakanlık düzeyinde sorumluluk	Dolaylı olarak hükümet birimleri Zayıf hesap verme mekanizmaları
Operasyonel özgürlük	Sınırlı	Belirli bir mesafede ve hedefe bağlı esneklik
Amaçlar	Bölgeler arası eşitlik Ulusal iktisadi büyüme Büyümenin yeniden dağıtımı	Bölgeler arası rekabetçilik ve bölgesel büyüme
İş yapma biçimi	Seçici değil Otomatik/ihtiyari Reaktif	Seçici İhtiyari Proaktif
Politika araçları	Bürokratik düzenleme Finansal destekler Danışma hizmetleri Kamu desteği	Finansal destekler Danışma hizmetleri Kamu desteği

Kaynak: Halkier ve Danson (1997:245) ve Halkier (2011:2)'den yararlanılarak oluşturulmuştur.

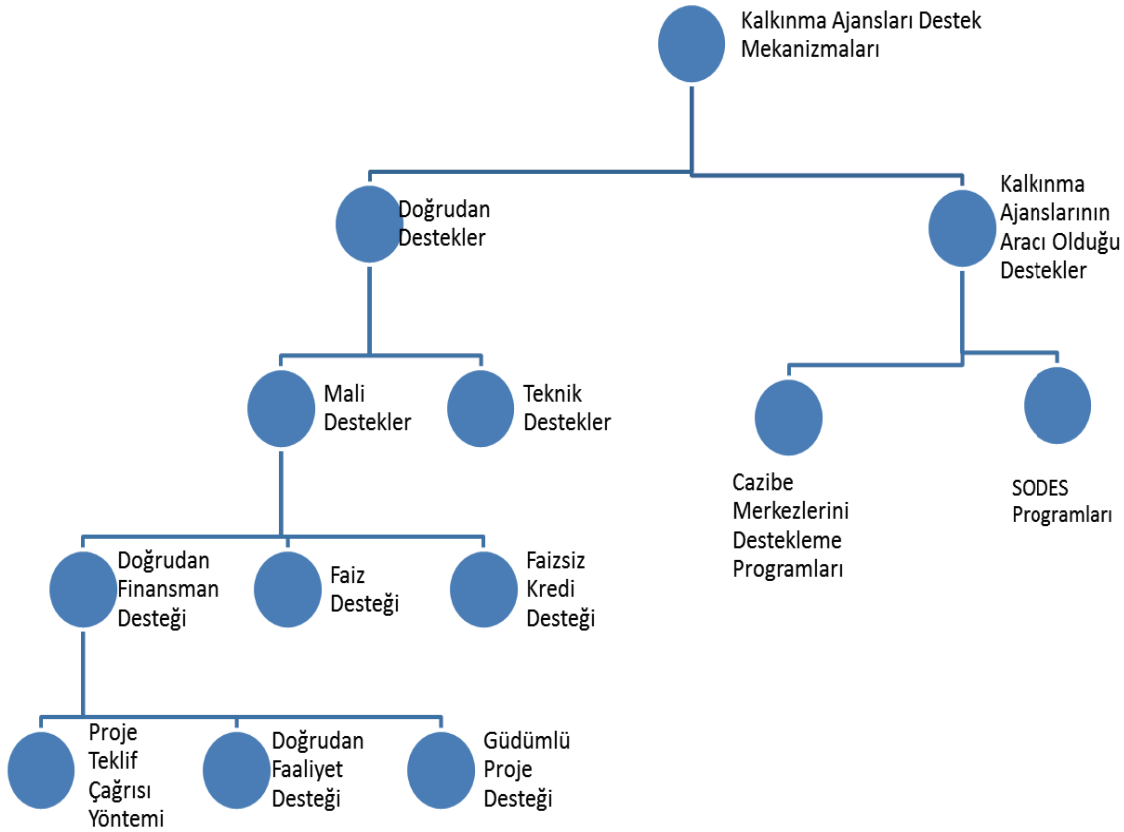
Yine de, ajansların konumu ile ilgili, bölgesel politikalarda yaşanan paradigma değişimi sonucunda belirgin bir çerçevenin oluştuğu gözlenmektedir (Tablo 2). Ajanslar, aşağıdan yukarıya yaklaşımın politika aracı olarak, bölgesel yönetimin merkezi/bürokratik (managerialism) bir anlayıştan girişimci (entrepreneurialism) bir anlayışa doğru kaymasının açık bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Nitekim ajansların yaygınlaşması, bölgesel eşitsizlikleri gidermeye yönelik yeniden dağıtıcı politikalardan bölgesel rekabetçiliği temel alan büyüme odaklı politikalara geçişi de hızlandırmıştır (Pike vd., 2006:133-134). Yetkilerin dağıtımı ve yetkilerin yaygınlaştırılması açısından ülkelerin farklı uygulamaları olsa da (OECD, 2010), ajanslar, politikaların yürütülmesinde belirli bir operasyonel özgürlüğe ve sorumluluğa sahip yarı-otonom yapılardır (Halkier, 2011:8).

İş yapma biçimleri söz konusu olduğunda, ajanslar, proaktif bir biçimde kendi politika tercihlerini yapabilmeye ve hedeflerine uygun-seçici davranabilmektedirler. Aşağıdan yukarıya yaklaşımda, ajansların kullandığı politika araçları, finansal destek mekanizmaları yanında bölgeye özgü bilgi ihtiyacının yumuşak ve kurumsal/ilişkisel araçlar ile karşılanmasını da kapsamaktadır. Ajanslar, uzmanlık gerektiren alanlarda danışmanlık sunma ya da eğitim gibi firmaların bilgi kapasitesini artıran yumuşak politika araçlarını kullanmaktadırlar. Bilgi değişimine imkân veren ilişkisel araçların kullanımı ise giderek önem kazanmaktadır. Ajanslar, bu yönde, firmaları ve diğer bilgi geliştiren aktörleri (araştırma kurumları, üniversiteler gibi) bir araya getiren politika ağları temin etmektedirler (Halkier, 2012:1779-1780).

3. BEBKA'nın FİNANSAL DESTEK MEKANİZMALARININ ETKİLERİNE İLİŞKİN UYGULAMA

Bölgesel politikaya yönelik yeni paradigmanın temel politika aracı olarak kalkınma ajansları, Türkiye'de 2006 yılında çıkarılan 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun çerçevesinde kurulmuştur. Kalkınma ajanslarının kuruluş amacı, kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle, bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, sürdürülebilirliğini sağlamak ve bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak olarak belirlenmiştir.

Grafik 1: Kalkınma Ajanslarının Finansal Destek Mekanizmaları

Ülkemizde, AB İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırmasına uygun olarak belirlenen Düzey 2 bölgelerinin tamamında olmak üzere toplam 26 kalkınma ajansı faaliyet göstermektedir. Her kalkınma ajansı, faaliyette bulunduğu bölge özelinde olmak üzere yerel aktörler tarafından geliştirilen proje faaliyetlerine mali ve teknik anlamda destek vererek bölgesel politikaların uygulanmasında önemli roller üstlenmektedir. Ajanslar tarafından desteklenecek projelerin ulusal plan ve stratejilere, bölge planlarına, ilgili Bakanlık tarafından onaylanmış çalışma programlarına uygun olması ve ulusal plan dikkate alınarak hazırlanmış daha küçük ölçekli yerel planları tamamlayıcı bir fonksiyona sahip olması beklenmektedir. Ajansların finansal destek mekanizmaları, doğrudan destekler ve ajansların aracı kurum olarak görev üstlendiği destekler olmak üzere ikili bir sınıflandırmaya sahiptir (Grafik 1). İkinci kategoriye ait olan cazibe merkezlerini destekleme programları ile SODES programlarının birkaç ajansla sınırlı uygulama alanları olduğu belirtilmelidir.

Birinci kategoride yer alan doğrudan destekler, bizzat ajansların hazırlayıcı ve uygulayıcı olarak görev aldıkları, mali ve teknik olmak üzere iki tür destekten oluşmaktadır. Mali destekler, doğrudan hibe verilerek gerçekleştirilebileceği gibi, desteklenecek olan kurumların katlandığı faiz giderlerinin bir kısmının veya tamamının ajans tarafından karşılanması ya da faizsiz kredi verilmesi şeklinde de olabilmektedir. Faiz desteği ve faizsiz kredi desteği 2016 yılına kadar hiçbir ajans tarafından uygulanmamıştır. Teknik destek ise doğrudan bir finansal kaynak transferi değildir. Bölgesel politikalara uygun olarak yerel aktörler açısından önem arz etmesine rağmen kapasite eksikliğinden ya da yeterli kaynak ayrılamamasından dolayı uygulanamayan ve ağırlıklı olarak eğitim ve planlama çalışmalarına katkı sağlama gibi doğrudan ajans personeline ya da ajans kaynağı kullanılarak profesyonel hizmet satın alımı yoluyla gerçekleştirilen destekler söz konusu sınıfa girmektedir. Ayrılan bütçenin proje harcama üst limitleri (proje başına 15.000 TL) ve diğer sınırlamalar (ajans yıllık bütçesinin %2'si) nedeniyle düşük olduğu teknik desteklerin dışarıdan hizmet satın alımı yoluyla kamu kurum ve kuruluşlarının eğitim alanındaki ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmektedir.

Mali destekler sınıfına ait doğrudan finansman destekleri kapsamına giren doğrudan faaliyet desteği, proje başına 70.000 TL harcama üst limiti olan, uygulama süresi 3 ay ile sınırlı, ajans yıllık bütçesinin %2'sini geçemeyecek şekilde kâr amacı gütmeyen yerel aktörlere yönelik fizibilite, araştırma ve inceleme çalışmalarının teşvik edildiği bir destek mekanizmasıdır. GÜdümlü proje desteği, bölge potansiyelini harekete geçireceği düşünülen projelerin bölgedeki ilgili kurumlarla birlikte iş birliği içinde tasarlandığı ve fizibilitesinin yapıldığı yüksek bütçeli bir destek mekanizmasıdır. Uygulama döneminin diğer destek mekanizmalarından daha uzun olmak üzere 2 yıl öngörüldüğü güdümlü projelerde ajans, proje fikrinin üretilmesi, tasarlanması, fizibilitesi, koordinasyonu ve izlenmesinde etkin görev almasına rağmen proje uygulama sorumluluğu doğrudan faaliyet desteğinde olduğu gibi diğer yerel aktörlere bırakılmaktadır.

Proje teklif çağrısı (PTÇ) yöntemi, ajansların bütçelerinin çoğunluğunu ayırdıkları en fazla kullanılan destek mekanizmasıdır. PTÇ, ajanslar tarafından desteklenmesi planlanan sektörler, yatırım alanları, öncelikler ve başvuru koşullarının önceden belirlenerek çerçevesi çizilen bir destek programı hakkında potansiyel başvuru sahiplerinin bilgilendirilmesi ve proje sunmaya davet edilmesine ilişkin bir destek çağrısıdır. Her bir PTÇ programı için hazırlanan rehberlerde ilgili yılda tüm projeler için ayrılan toplam bütçe (program bütçesi), her bir proje için karşılanacak ajans katkısı (hibe), proje uygulayıcısının (yararlanıcı) koymasına gereken tutar (eş finansman) ve diğer detaylar yer alır. PTÇ'nin etkin şekilde duyurulabilmesi için bölge içinde gazete ve dergi ilanları, basın toplantıları, billboard duyuruları ve sosyal medya mecralarının kullanıldığı aktif bir iletişim stratejisi izlenmektedir. Bu amaçla her ajans kendi bölgesinde hem şehir merkezlerinde hem de ilçelerde bilgilendirme toplantıları yapmakta, proje yazma ve uygulama eğitimleri vermektedir. Ajansların kurumsal organları projelerin değerlendirilmesine ilişkin mekanizmanın dışında tutulmuşlardır. Projeler, dışarıdan hizmet satın alınmak suretiyle bağımsız değerlendiriciler tarafından değerlendirilmektedir. Ajans tarafından bir kısıtlama yapılmadığı sürece kâr amacı güden ve gütmeyen tüm kurumlar PTÇ'ye başvurabilmektedir. Bu destek mekanizmasıyla desteklenen projelerde uygulama süresi genellikle 1 yıldır. İnşaat içerikli alt yapı projelerinde süre 18 aya kadar çıkmaktadır.

Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA), Bakanlar Kurulu kararıyla 14 Temmuz 2009 tarihinde kurulmuş, Bursa, Eskişehir ve Bilecik illerini kapsayan TR41 bölgesinde merkezi Bursa olmak üzere faaliyetlerine başlamıştır. TR41 bölgesi illerinin mevcut sanayi yapısının homojen olmadığı, nüfus, sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesi ve özel sektör yatırımlarının büyüklüğü ve kamu yatırımlarından faydalanma düzeyinin il bazında oldukça farklılaştığı görülmektedir. TR41 bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerin büyük çoğunluğu mikro ve küçük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Bursa'da otomotiv,

tekstil, makine-metal, mobilya ve gıda sektörleri ön plana çıkarken, Eskişehir'de seramik, elektrikli teçhizat, gıda ve metal ürünleri sektörlerinde yığılma görülmektedir. Bilecik ilinde ise daha çok doğal kaynaklara dayalı olan seramik, mermer ve metal ürünler üretiminde önemli bir potansiyel bulunmaktadır (BEBKA, 2014:232).

Diğer ajanslarda olduğu gibi BEBKA'nın da finansal destek mekanizmaları içinde en çok kullandığı mekanizma PTÇ'dir. 2015 yılı sonu itibarıyla PTÇ kullanılarak sözleşmesi imzalanan finansal destek toplam tutarı yaklaşık 93 Milyon TL, güdümlü proje desteği kapsamında sözleşmeye bağlanan finansal destek toplam tutarı 17,5 Milyon TL'dir. Teknik destek ve doğrudan faaliyet desteği yöntemleri kullanılarak desteklenen projeler ise göz ardı edilebilecek kadar düşüktür BEBKA'nın 2009-2015 döneminde 14 farklı başlık altında, toplam bütçesi 113 milyon TL olan 5 PTÇ ilanına çıktığı görülmektedir. İlgili dönemde TR41 bölgesinden gelen 1068 proje başvurusunun 270'i desteklenmiştir. 93 milyon TL olarak gerçekleşen destek tutarına, yararlanıcılar tarafından harcanan eş finansman tutarları da eklendiğinde TR41 bölgesinde toplam 150,5 Milyon TL'lik bir yatırımın hayata geçirildiği görülmektedir (BEBKA Portfolyo, 2016:33-34).

Bu çerçevede ele alınan çalışma, 2009-2015 döneminde gerek bütçe büyüklüğü ve kapsamı gerekse de en çok kullanılan destek türü olması itibarıyla BEBKA tarafından PTÇ yöntemiyle sağlanan finansal destek mekanizmalarının bölgesel kalkınma sürecindeki etkilerini bölgesel politikaların yeni paradigması perspektifinde araştırmayı amaçlamaktadır.

3.1. VERİ SETİ ve ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Çalışmanın veri seti, BEBKA'nın 2009-2015 yılları arasında PTÇ yöntemi kullanarak uyguladığı finansal destek programları kapsamında, destek almaya hak kazanan 131 küçük ve orta büyüklükteki işletmeden (KOBİ) elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Veri setini oluşturan KOBİ sayısı, projelerden feragat eden ya da projeleri feshedilenlerin elenmesinden sonra 95'e indirilmiştir. Bu elemelerde, sayıları az da olsa, BEBKA'dan destek alan ancak çok küçük ölçekte faaliyet gösteren ve kurumsal olmayan yararlanıcılar da (bireysel seracılar gibi) filtre edilmiştir.

Araştırma yöntemi olarak, firmalar (proje yararlanıcıları) ile yapılan anket çalışması benimsenmiştir. Toplam 26 sorudan oluşan anketin, çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan yeni bölgesel paradigma ile oluşan politika çerçevesini ve politika araçlarını yansıtacak şekilde kurgulanmasına özen gösterilmiştir. Dolayısıyla her soru, BEBKA'nın finansal destek mekanizmasının, aşağıdan yukarıya yönlü politika yaklaşımı ve yumuşak ve kurumsal/ilişkisel politika araçlarıyla hangi düzeyde hangi düzeyde uyumlu olduğunun anlaşılmasını sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Yeni paradigmayı oluşturan kavramlar, anket sorularında çalışmada kullanılan en yakın karşılıkları ile yer almıştır. Ayrıca soruların hazırlanmasında, BEBKA'nın finansal destek programlarının arka planı ile ilgili belgeler incelenmiş, ilgili mevzuat, bölge planı, proje başvuru rehberleri ve ekleri, proje kapanış raporları, desteklenen projelere ilişkin BEBKA tarafından tutulan kayıtlardan yararlanılmıştır. Anket sürecinin objektif ve bağımsız bir şekilde gerçekleştirilmesi için profesyonel bir araştırma şirketi ile birlikte çalışılmıştır. Anket çalışması, anket stoğu olarak kabul edilen listedeki 95 KOBİ'nin tamamının telefonla aranması suretiyle gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan anket sorularına 50 firma (%52,6) yanıt vermiştir.

3.2. BULGULAR ve DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bulguları, bölgesel politikada yaşanan paradigma değişimini ortaya koyan temel unsurları yansıtacak biçimde 8 başlık halinde gruplandırılarak sunulmaktadır.

3.2.1. Merkezci ve Merkezkaç Kuvvet Etkileri

Daha önce ele alındığı gibi, merkezci kuvvetler, uygulanan bölgesel politika sonucunda iktisadi faaliyetlerin belirli bölgelere yığılmasını teşvik ederken merkezkaç kuvvetler merkezleşmeyi azaltan ve faaliyetlerin çevreye yayılmasını sağlayan bir etkiye neden olmaktadır. Bu anlamda, öncelikle finansal desteklerin her iki kuvvetten hangisini baskın hale getirdiğinin anlaşılması gerekmektedir.

Anket stoğunu oluşturan KOBİ'lerin (95 firma) faaliyet gösterdikleri sektörler incelendiğinde (Tablo 3), destek alan firmaların %22'sinin makine imalat sektöründe buldukları ve bu firmaların tamamının Bursa ve Eskişehir'de faaliyet gösterdikleri dikkat çekmektedir. Bilecik iline ait desteklenen firmalar ise mermer ve seramik sektörü ile tarım ve kimya sektöründe bulunmaktadır. Otomotiv sektöründe faaliyet gösteren KOBİ'lerin neredeyse tamamı Bursa'da faaliyet gösteren firmalardan oluşmaktadır. Bursa'da lokomotif bir sektör olarak tekstilde desteklenen firma sayısı ise çok azdır. Bu yönleriyle, görece kurumsallaşmış, proje yazma ve yürütme kapasitesi yüksek sektörlerde faaliyet gösteren firmaların BE-BKA desteklerinden daha fazla faydalandıkları gözlenmektedir.

Tablo 3 Finansal Destek Verilen KOBİ'lerin Faaliyet Gösterdiği Sektörler

Sektör	Bursa	Eskişehir	Bilecik	Toplam	%
Makine	14	7		21	22%
Tarım	6	2	2	10	11%
Otomotiv	8	1		9	9%
Ambalaj ve Atık Geri Dönüşüm	5	3		8	8%
Mermer ve Seramik	1	3	3	7	7%
Sağlık	4	3		7	7%
Metal	4	2		6	6%
Mobilya	4	1		5	5%
Gıda	3	1		4	4%
Kimya	3		1	4	4%
Savunma ve Havacılık		3		3	3%
Et Ürünleri	1	1		2	2%
Tekstil	2			2	2%
Cam		1		1	1%
Ev ve Servis Ekipmanları	1			1	1%
Kalıp	1			1	1%
Mühendislik		1		1	1%
Raf Sistemleri	1			1	1%
Yalıtım ve Ambalaj	1			1	1%
Yapı İnşaat		1		1	1%
Toplam:	59	30	6	95	

KOBİ'lere verilen finansal desteklerin, alanlarına göre dağılımı ele alındığında (Tablo 4), firmaların %63'ü sanayi ve Ar-Ge konulu projeler ile destek almışlardır. Firmaların %27'sine yönelik finansal destekler, çevre dostu üretim ve çevre ve enerji projelerine verilmiştir. Projelerin büyük bir kısmı yine Bursa ve Eskişehir'de faaliyet gösteren firmalara ait projelerdir.

Tablo 4 Finansal Destek Alanlarına İlişkin Dağılım

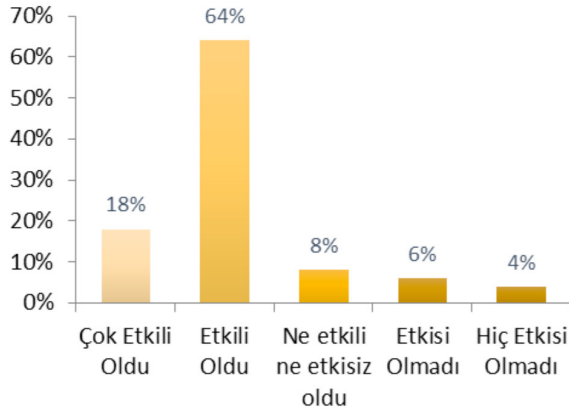
Destek Konusu	Bursa	Eskişehir	Bilecik	Toplam	Yüzde
Sanayi	17	15	1	33	35%
Ar-Ge	20	5	2	27	28%
Çevre Dostu Üretim	12	5	1	18	19%
Çevre ve Enerji	5	2	1	8	8%
Sağlık Turizmi	3	3		6	6%
Kırsal Kalkınma	1		1	2	2%
Turizm	1			1	1%
Toplam:	59	30	6	95	

Öte yandan, merkez ve çevre dağılımı itibariyle bakılacak olursa, ankete katılan 50 KOBİ'den elde edilen veriler finansal desteklerden faydalanan firmalardan 32'sinin Bursa'da, 15'inin firmanın Eskişehir'de, 3'ünün ise Bilecik'te faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır. BEBKA'nın sağladığı finansal desteklerin ağırlıklı olarak iktisadi faaliyetlerde yığılmanın olduğu Bursa'da gerçekleştiği görülmektedir. Bu yönüyle finansal desteklerin iktisadi faaliyetlerin belirli bir mekansal yığılmaya yol açmasını teşvik etmesi nedeniyle merkezci özellik gösterdiği söylenebilir.

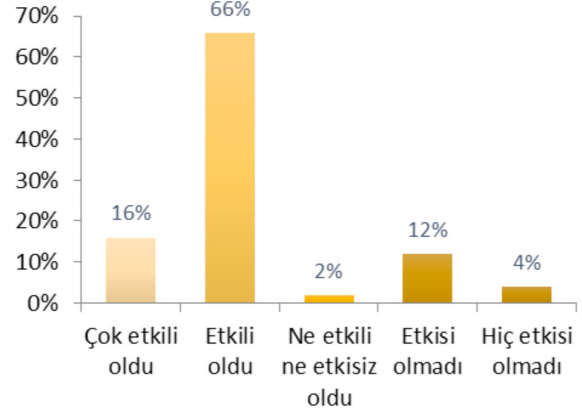
3.2.2. Teknolojik Yenilik ve Ürün Geliştirme

BEBKA'dan alınan desteğin, firmaların Ar-Ge faaliyetlerini artırmasında ve yeni teknolojiler geliştirilmesinde/uygulanmasında etkisi olup olmadığına ilişkin sorulan soru, ankete katılan 50 KOBİ'nin %82'si tarafından olumlu olarak yanıtlanmıştır (Grafik 2). Finansal desteğin, firmaları rutinin dışına çıkararak Ar-Ge, yenilik ve yeni üretim teknolojilerinin geliştirilmesi anlamında farkındalıklarının artmasında etkisi olup olmadığı sorusuna ise, yine firmaların %82'si olumlu yanıt vermiştir (Grafik 3). Yüksek orandaki olumlu yanıtlar, Yüksek orandaki olumlu yanıtlar, BEBKA desteklerinin teknolojik yenilik konusunda firmaları teşvik ettiğine ve yararlı sonuçlar ürettiğine işaret etmektedir.

Grafik 2: Firmaların Ar-Ge ve Diğer Teknolojik Faaliyetlerine Olan Etki

Grafik 3: Firmaların Teknolojik Gelişmeler Hakkında Farkındalıklarının Artmasına Olan Etki

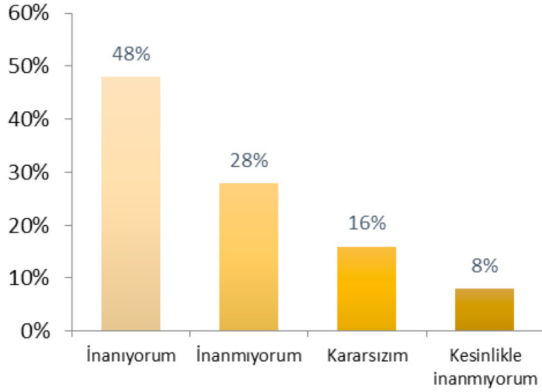
BEBKA'nın 2010 ve 2011 yıllarında gerçekleştirdiği finansal destek programlarının doğrudan Ar-Ge odaklı olarak hazırlandığı görülmektedir. Nitekim ajansın kendi yaptırdığı çalışmalar da yukarıdaki bulguları teyit etmektedir. BEBKA'nın 2010 yılında desteklediği KOBİ'lerde Ar-Ge birimlerinde çalışan ortalama personel sayısı 2009 yılında 1,4'ten 2013 yılında 2,6'ya yükselmiştir (Ernst&Young, 2014:41). Ayrıca 2009-2013 yılları arası tescil edilen patent (2009'da 10 adet iken 2013'te 4 adet) ve endüstriyel tasarım (2009'da 33 adet iken 2013'te 1 adet) tescil sayıları genel olarak azalmış, ancak resmi olarak tescil edilmeyen ürün sayılarında (2009'da 59 adet iken 2013'te 161 adet) artış olmuştur (Ernst&Young, 2014:40). Ankete katılan firmaların %82 oranında verdiği olumlu cevapların, büyük ölçüde, firmaların geliştirdiği ancak resmi olarak tescil ettirilmeyen ürünlere ilişkin olduğu değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte, geliştirilen ortalama ürün sayısının ve çalışan personel sayısındaki artışın destek dönemi ile sınırlı olduğunu ve desteğin bitmesiyle birlikte firmaların Ar-Ge ve inovasyon faaliyetlerini azalttığını belirtmek gerekmektedir. Bu nedenle finansal destekler, somut çıktılar üretme açısından yeterince etkin olmamaktadır. Dolayısıyla desteklerin, Ar-Ge faaliyetlerinin tüm bölgeye yayılması ve sürdürülebilirliği açısından kümülatif bir nedenselliğe dönüşmekten uzak olduğu anlaşılmaktadır.

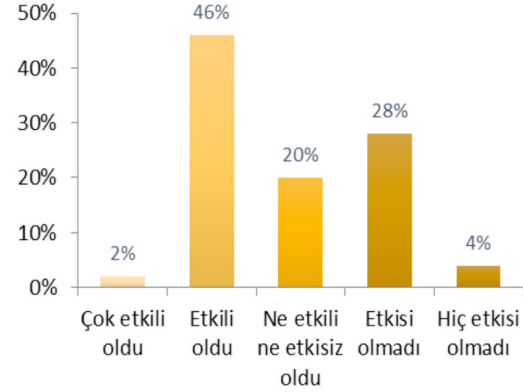
3.2.3. Bilgi Yayılımları, Yaparak Öğrenme, Beşeri Sermaye Hareketliliği ve Yeni Girişimci Oluşumu

Ankete katılan firmaların %48'i BEBKA tarafından sağlanan finansal desteklerin firmaların üretim süreçlerini iyileştirme ve maliyetlerini azaltma açısından diğer firmalar ve kurumlardan destek alan firmaya yönelik bilgi transferine (know-how) imkan verdiği düşüncesindedir (Grafik 4). Desteklerin, kaliteli iş gücünün destek alan firmaların bulunduğu bölgede yığılmasına yönelik etkisi olup olmadığına yönelik soruya firmaların %48'inin cevabı olumludur (Grafik 5).

Grafik 4: Firmaların Üretim Süreçlerini İyileştirme ve Maliyetlerini Azaltmada Diğer Firmalardan Bilgi Yayılımına Olan Etki

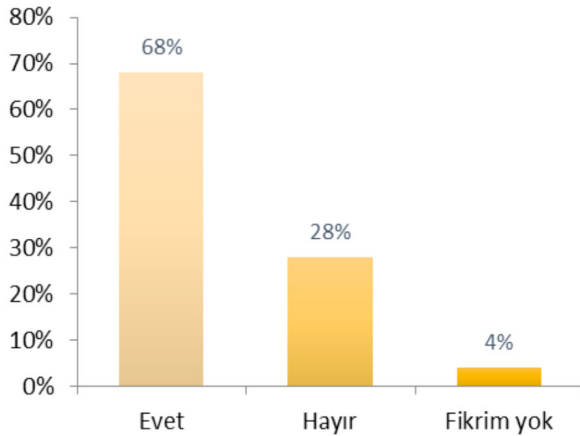
Grafik 5: Kalifiye İşgücünün Firmaların Bulunduğu Bölgeye Gelmesine Olan Etki

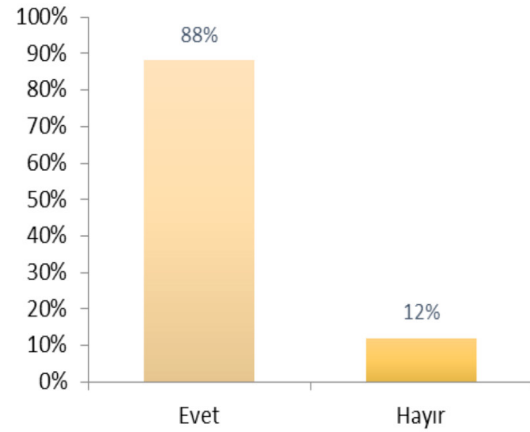
Desteklerin, firmaların bulunduğu bölgedeki girişimcilik faaliyetlerini teşvik ederek daha çok firma kurulması ve üretimin artmasına etkisi olup olmadığına ilişkin soruya (Grafik 6) firmaların %68'i olumlu yanıt vermiştir. Firma içinde yaparak öğrenme süreçlerine finansal desteklerin katkıda bulunup bulunmadığına ilişkin soru ise firmaların %88'i tarafından olumlu olarak değerlendirilmiştir (Grafik 7). Ayrıca ankete katılan firmaların %90'ı, desteklerin firmaların kurumsal kapasitelerinin gelişmesine katkıda bulunduğunu belirtmiştir.

BEBKA desteklerinin önemli merkezci kuvvetlerden olan ve bölgesel yığılmayı hızlandıran bilgi yayımlarını ve işgücü hareketliliğini olumlu yönde etkilediği, yeni girişimcilerin piyasaya girmesine yönelik (spinoff) süreci desteklediği ve firmaların kurumsal kapasitelerini geliştirdiği anlaşılmaktadır. Ajansın kendi yaptırdığı çalışmada, 2011 yılı destek programı kapsamında destek sağlanan firmaların proje süresince ortalama istihdam rakamlarının 2010 yılında 50 iken, 2013 yılında 76, proje döneminin bitiminden sonraki yıl olan 2014 yılında ise 73 olarak gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır (Ernst&Young, 2015:49).

Grafik 6 : Girişimciliğin Teşvik Edilmesi ve Daha Çok Firma Kurulmasına Olan Etki

Grafik 7 : Yaparak Öğrenme Süreçlerine Olan Etki

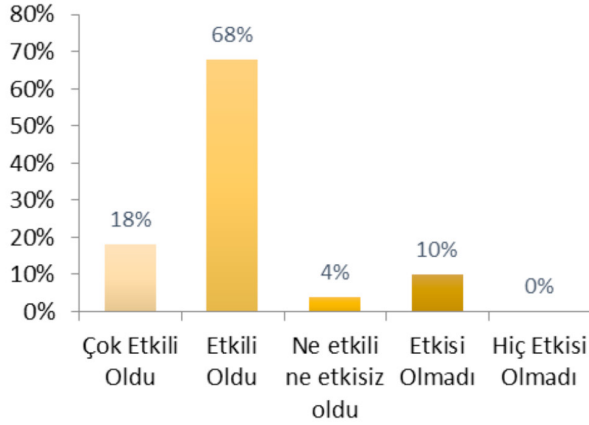

Finansal destek mekanizmasının özellikle proje dönemi boyunca istihdama kısmen de olsa katkıda bulunduğu görülmektedir. İşgücü hareketliliğinin ne kadarının çevreden merkeze doğru olduğu eldeki verilerden anlaşılamasa da sırasıyla en çok işgücü istihdam eden şehirler olan Bursa ve Eskişehir'in aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin en çok yığıldığı şehirler olmasının bu konuda yeterli fikir sahibi olunmasına yardımcı olduğunu söylemek mümkündür.

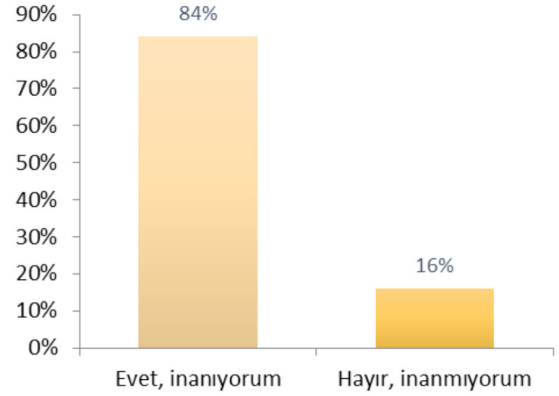
3.2.4. Yerel Potansiyeli Harekete Geçirme ve Global Ağlara Ulaşma

Finansal desteklerin, yararlanıcı firmaların daha rekabetçi bir yapıya kavuşmasında etkisi olup olmadığına ilişkin soruya firmaların %86'sı olumlu yanıt vermiştir (Grafik 8). Desteklerin firmalardaki atıl kapasiteyi ve sahip olunan potansiyeli harekete geçirip geçirmediğine ilişkin soru ise firmaların %84'ü tarafından olumlu yönde değerlendirilmiştir (Grafik 9).

Grafik 8: Firmaların Daha Rekabetçi Bir Yapıya Kavuşmalarına Olan Etki

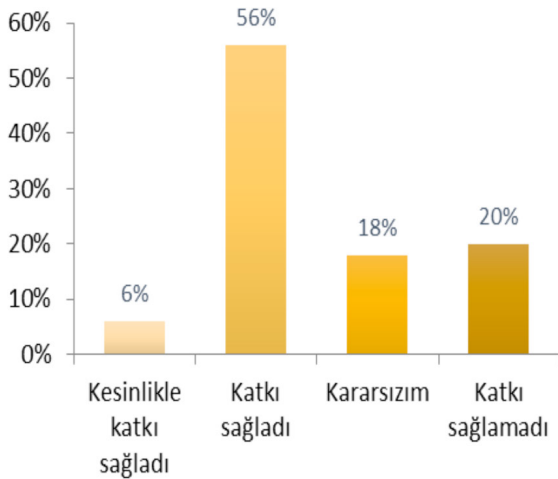

Grafik 9 : Atıl Kapasiteyi ve Yerel Potansiyeli Harekete Geçirmeye Olan Etki

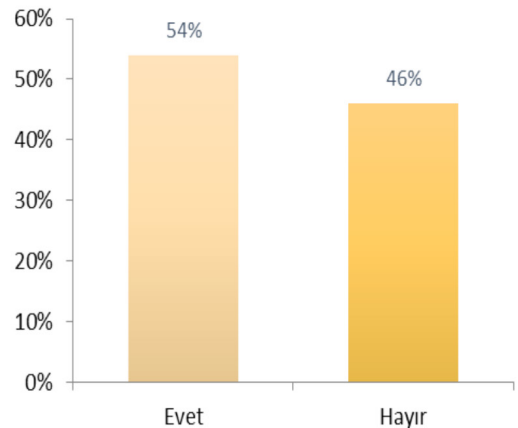

BEBKA desteklerinin, yararlanıcı firmaların bulunduğu bölgelerin yerli ve yabancı yatırımcı için daha cazip bir yer olmasına katkı sağlayıp sağlamadığına ilişkin soruya, firmaların %62'si olumlu yanıt vermiştir (Grafik 10). Ankete katılan firmaların %54'ü, desteklerin firmaların global üretim ağlarına dahil olmalarını sağlayarak dünyadaki diğer rakip firmalar ve faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmalarında yardımcı olup olmadığına ilişkin soruyu olumlu yanıtlamışlardır (Grafik 11). Ayrıca, firmaların %82'si BEBKA'yı bölgesel potansiyeli harekete geçirecek ve yerel ekonomiyi global üretim ağlarına açacak kurumlar olarak görmektedir.

Grafik 10 : Bölgenin Yatırımcılara Tanıtılmasına ve Cazibesinin Artmasına Olan Etki

Grafik 11: Firmaların Global Üretim Ağlarına Dahil Olmalarını Sağlama Etkisi

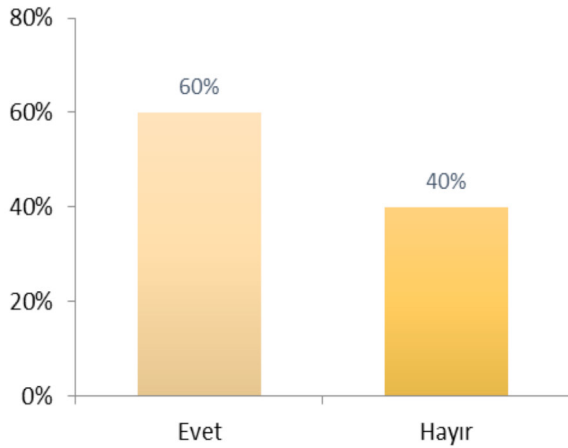

Bu bağlamda 2010 yılı destek programı çerçevesinde BEBKA'dan destek alan firmalarca 10'u uluslararası olmak üzere toplam 45 fuar ve etkinliğe katılım sağlandığı, 2'si uluslararası olmak üzere 28 fuar stant açıldığı, bölgenin tanıtımı amacıyla 10 yeni internet sitesinin kurulduğu, açılan internet sitelerini 2011-2013 yılları arasında 408.741 kişinin ziyaret ettiği, çok sayıda bölgeyi tanıtıcı billboard ilanları, gazete ve dergi ilanları, çeşitli broşür, kitapçık ve haritalar, promosyonlar ve tanıtım filmleri hazırlandığı ve bunların fuar ve etkinliklerde dağıtılarak bölgenin tanıtımına katkı sağlandığı anlaşılmıştır (Ernst&Young, 2014:43).

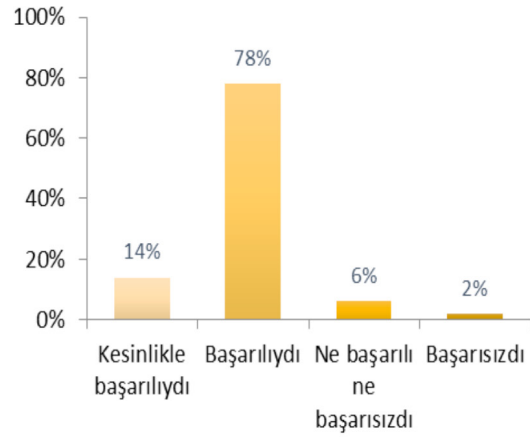
3.2.5. Üniversite ile İşbirliği ve Koordinasyon

Ankete katılan firmaların %60'ı, finansal desteklerin, özel sektör, kamu sektörü ve diğer kurumlar arasında koordinasyonu sağlamada etkili olduğunu belirtmiştir (Grafik 12). Firmaların %92'si yapmış oldukları ticari faaliyetlerin gizliliği dikkate alındığında, aracı kurum olarak BEBKA'nın firmalar, üniversiteler, diğer kamu kurumları ve 3. şahıslar arasında güvene dayalı ilişkiler tesis etme anlamında başarılı olduğunu düşünmektedir (Grafik 13).

Grafik 12: Özel Sektör, Kamu Sektörü ve Diğer Kurumlar Arasında Koordinasyonu Sağlama

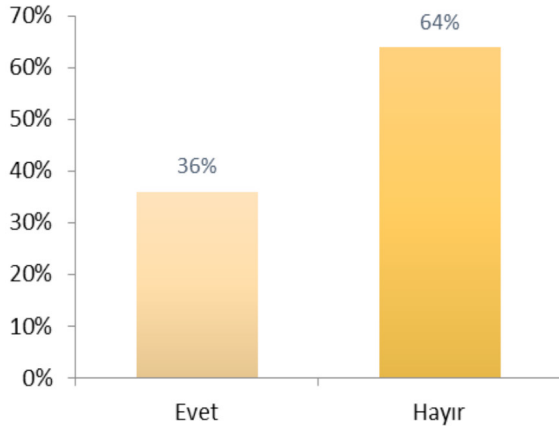
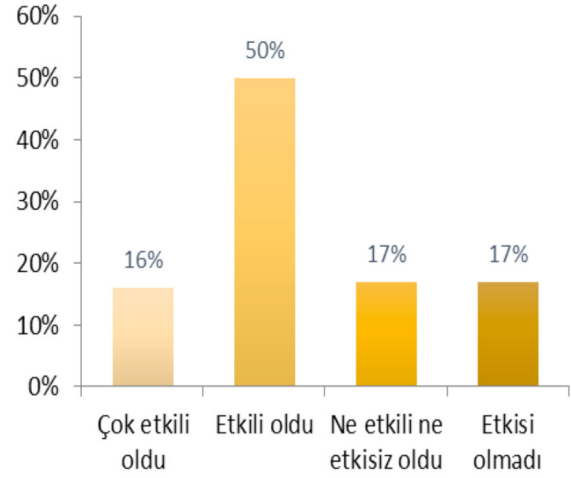

Grafik 13: Kurumlar Arasında Güvene Dayalı İlişkiler Tesis Etme

Ankete katılan 50 firmanın %36'sının (Grafik 14) proje kapsamında üniversite ile iş birliği yaptığı belirlenmiştir. Üniversite ile iş birliği yapan firmaların %66'sı yapılan iş birliğinin projenin başarısında etkili olduğuna inanmaktadır (Grafik 15).

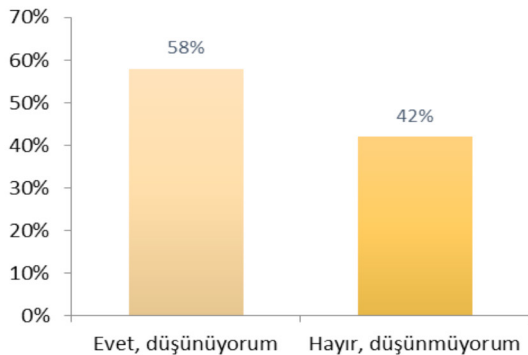
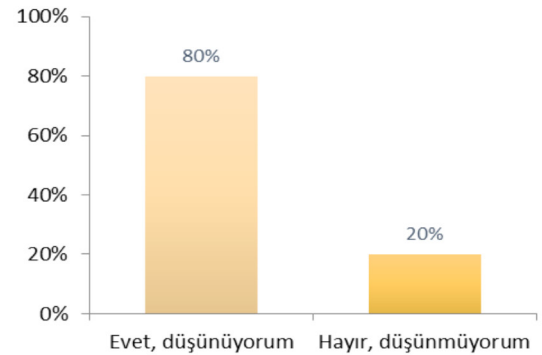

Grafik 14: Firmaların Üniversite ile İşbirliği Yapma Düzeyi**Grafik 15: Üniversite ile İşbirliğinin Projelerin Başarısına Olan Etkisi**

BEBKA, özel sektör, kamu sektörü ve diğer kurumlar arasında koordinasyon sağlama ve güvene dayalı ilişkiler tesis etmede başarılı olsa da desteklenen her üç firmadan neredeyse sadece birinin üniversite ile birlikte çalıştığı görülmektedir. Bu anlamda, üniversitelerde oluşan bilgi birikiminin firmalara yeterince yansımadağı, bilgi yayılımının yeterince sağlanamadığı söylenebilir. Ajanslar ile ilgili kurumlar arasındaki iş birliği ve koordinasyonun, yeterli düzeyde olmaması ise genel olarak tüm kalkınma ajanslarının ortak bir sorunu olarak görülmektedir (Devlet Denetleme Kurulu-DDK, 2014:795).

3.2.6. Bürokratik Engeller ve Yetki Paylaşımı

Yaşadıkları proje uygulama tecrübesini değerlendirdiklerinde, ankete katılan firmaların %58'i proje uygulama aşamasında bürokratik engellerin gereğinden fazla olduğu düşüncesindedir (Grafik 16). Destek alan firmaların projelerini serbestçe uygulayabilme adına BEBKA tarafından yeterince yetkilendirilip yetkilendirilmedikleri yönündeki soruya ise firmaların %80'i olumlu yanıt vermiştir (Grafik 17). Ayrıca, firmaların %68'i proje uygulama döneminde satın alma süreçleri, projedeki küçük değişiklikler gibi hususlarda yeterince inisiyatif kullanabildikleri düşüncesindedir.

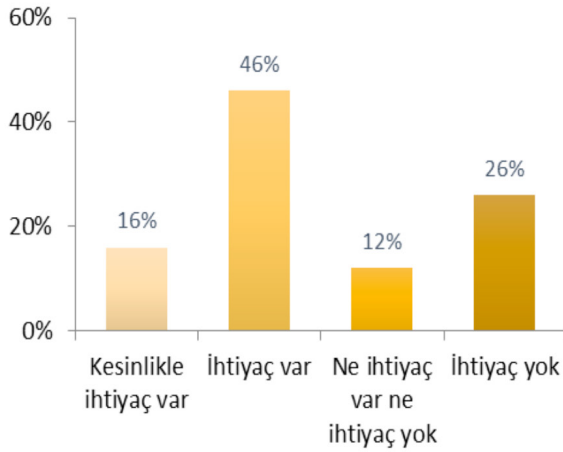
Grafik 16: Proje Uygulama Aşamasında, Destek Mekanizmasının Sahip Olduğu Aşırı Bürokratik Engellerin Varlığı**Grafik 17: Ajansın, Projelerini Serbestçe Uygulamada Firmalara Sağladığı Yetki Paylaşımının Yeterliliği**

BEBKA'nın finansal desteklerinden yararlanan firmaların çoğunluğunun proje uygulama döneminde bürokratik engellerin fazlalığına işaret ettikleri görülmekle birlikte, projelerin uygulanması ve bazı revizyonlar hususunda yeterince yetkilendirildikleri ve BEBKA'nın finansal destek mekanizmasına yönelik esnek bir tutuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine de merkezî otoritenin finansal destek mekanizmalarının işleyişine koyduğu bürokratik engeller, kontrol yetkisini yerel kurumlara devretmek istemediğini göstermektedir. Özel sektör nosyonu ile örgütlenen ve bölgedeki paydaşlarla yakın iletişim kuran ajanslar üzerinde merkezî otoritenin fiili olarak önemli derecede etkili olması ve ajans faaliyetleri ile ilgili birçok kararın merkezî otoritenin onay ve iznine bağlanması kalkınma ajansları ile ilgili ortak bir sorundur (DDK, 2014:796).

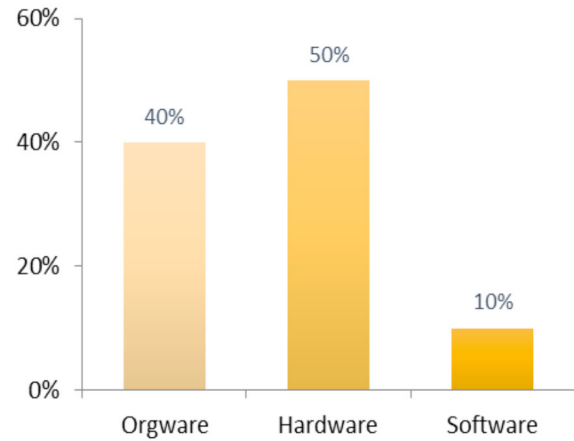
3.2.7. Bölgesel Politika Aracı Olarak Ajansın Niteliği

Finansal destek mekanizmalarından ziyade, firmaların buldukları bölgede temel alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilmesine ihtiyaç olup olmadığı yönündeki soru, ankete katılan firmaların %62'si tarafından ihtiyaç olduğu yönünde yanıtlanmıştır (Grafik 17). Bu anlamda destek alan firmaların %50'si kalkınma ajanslarını temel altyapı yatırımlarını destekleyen (sert politika araçlarını kullanan-orgware) kurumlar olarak değerlendirmektedir (Grafik 18)

Grafik 17: Ajans Desteklerinden Önce, Bölgenin Temel Alt Yapı Yatırımlarının Gerçekleştirilmesine Olan İhtiyacı

Grafik 18: Destek Alan Firmaların Kalkınma Ajanslarını Hangi Tür Kurumlar Olarak Değerlendirdiği

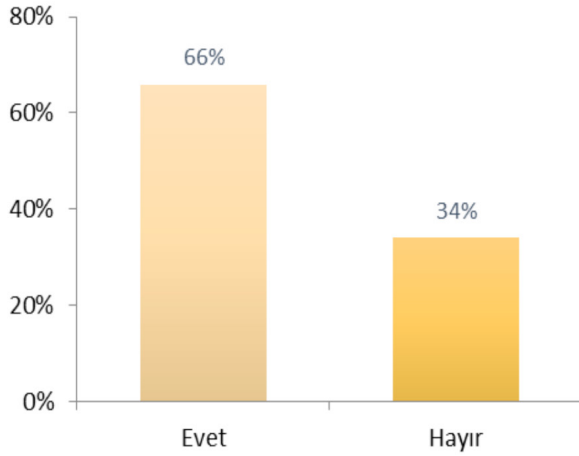
Ankete yanıt veren ve Bilecik'te faaliyette bulunan firmaların tamamı, finansal destek faaliyetlerinden önce bölgedeki temel alt yapı sorunlarının çözülmesi gerektiğini belirtmiş ve kalkınma ajanslarını (BEBKA) temel alt yapı problemlerini çözmesi gereken kurumlar olarak tanımlamıştır. Bursa ve Eskişehir'de de firmaların çoğunluğu öncelikle temel alt yapı problemlerinin çözülmesine ihtiyaç olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak söz konusu illerdeki firmalar ajansları hem alt yapı problemlerini çözen kurumlar, hem de yumuşak ve kurumsal/ilişkisel araçları kullanan kurumlar olarak görmektedir. Bölge merkezini oluşturan il ile alt bölgeler arasında gelişmişlik farklarının varlığı, firmaların ajanslara yüklediği misyonu da farklılaştırmaktadır. Alt yapı problemlerinin varlığı finansal destek mekanizmalarının etkinliğini azaltmaktadır. Bu nedenle, alt yapı sorununa yönelik olarak ajans desteklerinden ziyade yüksek bütçeli ve sosyal fayda içerikli alt yapı yatırımlarının tamamlanmasına öncelik verilmesi gerekmektedir.

3.2.8.Sürdürülebilirlik ve Çarpan Etkisi

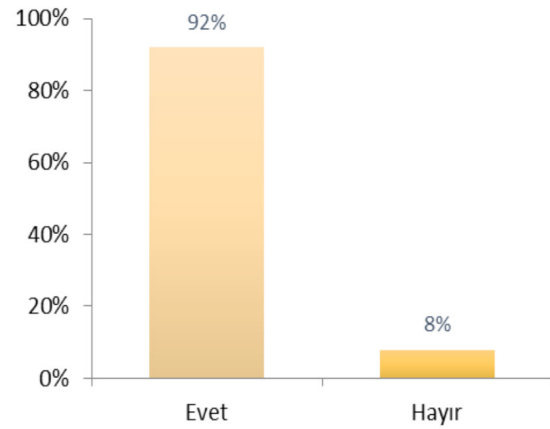
Desteklenen firmaların, proje konularıyla ilgili alanlarda destek dönemi sonrasında ilave yatırımlar yapması ve elde edilen proje çıktılarının mümkün olduğunca tüm bölgeye yayılması (çarpan etkisi), kümülatif nedenselliğe yol açması itibariyle merkezci etki gösteren kuvvetler arasında yer almaktadır.

Finansal destek almadıkları durumda yine de yatırımlarını gerçekleştirme isteklerinin olup olmadığına ilişkin soruya, ankete katılan firmaların %66'sı olumlu yanıt vermiştir(Grafik 19). Firmaların %92'si, destek kapsamında elde edilen çıktıları destek sonrasında da aktif olarak kullanmaktadır (Grafik 20).

Grafik 19: Firmaların Destek Almasalar da Yatırımlarına Devam Etme İstekleri

Grafik 20: Destek Kapsamında Elde Edilen Çıktıların Proje Sonrası Kullanım Düzeyi

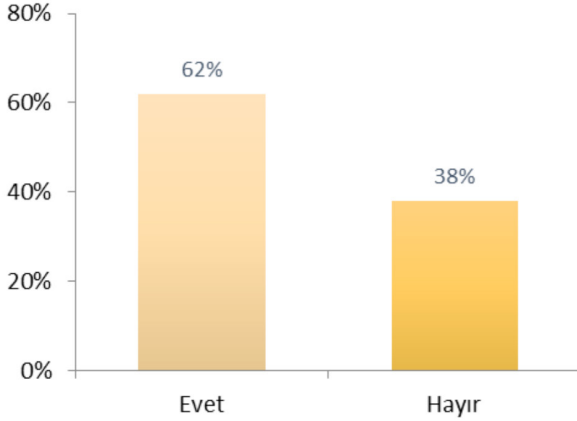
Finansal destek alan firmaların %62'si, destek döneminin sona ermesinin ardından aynı alanda ek faaliyetler/yatırımlar yaptıklarını belirtmişlerdir (Grafik 21). Firmaların %48'i ise proje uygulama sürecinde karşılaştıkları zorluklara ilişkin BEBKA'ya yazılı veya sözlü geri bildirimde bulunmaktadır (Grafik 22).

Firmaların, finansal destek kapsamında yaptıkları faaliyetler incelendiğinde, daha çok makine, tesis ve cihaz gibi sabit kıymet alımlarının varlığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle destek sonrası elde edilen çıktıların kullanımına devam edilmesi ile ilgili soruya yönelik olumlu yanıtların fazla olması şaşırtıcı değildir. Bu anlamda, firmaların projeleri ile ilgili olarak sürdürülebilirlik sorununun olmadığı ifade edilebilir. Firmaların finansal desteğin sona ermesinin ardından da yatırım yapmaları ise destek mekanizmalarının bölgedeki yatırımcıları yatırıma yapmaları hususunda teşvik ettiğini ve desteklenen projelerin çarpan etkisine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Burada, destek mekanizmalarının içerdiği eş finansman (yatırımcının aldığı destek kadar finansal kaynak koyması), hem projelerin sürdürülebilirliğine katkıda bulunan hem de çarpan etkisinin oluşmasını sağlayan önemli bir faktördür.

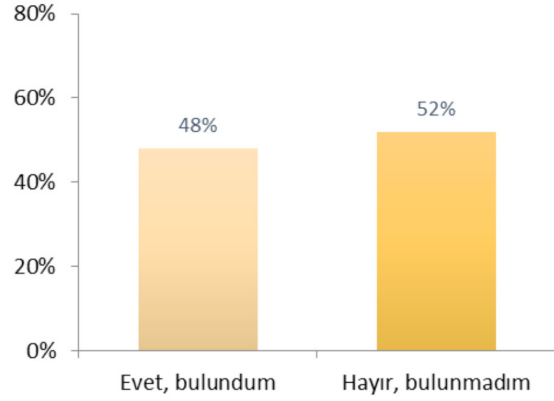
Öte yandan, destek alan firmaların yaklaşık yarısı, proje uygulama safhasında karşılaştıkları sorunlarla ilgili ajansa geri bildirim yaptığını ifade etmiştir. Ancak destek mekanizmalarının genel çerçevesinin kanun, yönetmelikler ve sorumlu Bakanlık tarafından belirlenmesi, ajansın proje deneyimleri ve firmalardan gelen geri bildirimler sonrasında tespit edilen sorunların çözümü için mevzuat değişikliklerini gerektirmektedir. Merkezî otoritenin sahip olduğu yetkileri yeterli düzeyde ajans ile paylaşmayı tercih etmemesi, aşağıdan yukarıya yönlü yapılan geri bildirimlerin yeterince dikkate alınmamasına ve sorunların çözümsüz kalmasına yol açmaktadır. Aşağıdan yukarıya politika yaklaşımının önemli bir unsuru olması itibariyle bölgesel paydaşların karar alma süreçlerine katılımı ile ilgili yetersizlikler, yetki

paylaşımı çerçevesinde de belirtildiği gibi kalkınma ajanslarının ortak sorunlarından birini oluşturmaktadır (DDK, 2014:779-781).

Grafik 21: Destek Döneminin Sona Ermesinin Ardından Aynı Alanda Ek Yatırım Yapma Düzeyi

Grafik 22: Destek Kapsamında Karşılaşılan Sorunların Geri Bildirim Düzeyi

SONUÇ

1990'lı yılların sonlarından itibaren yapılan çalışmalar ve elde edilen deneyimler bölgesel politikalar ile ilgili olarak bir paradigma kaymasının/değişiminin gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bölgesel politikanın yeni paradigması, Neo-klasik iktisadın YEC'nin katkıları ile birlikte gerçekleşen coğrafi dönüşü ve ekonomik coğrafya yaklaşımının yaşadığı evrimsel ve kurumsal dönüş üzerine inşa edilmiştir. Yeni paradigmanın aşağıdan yukarıya bir biçimde ele aldığı bölgesel politika, "mekâna dayalı, çoklu düzeyde yönetimi içeren, yenilikçi ve farklı tipte bölgelere yönelik olarak uygulanabilme" özelliklerine sahiptir. Yeni paradigmanın temel bölgesel politika aracı olarak bölgesel kalkınma ajansları benimsenmiştir.

BEBKA, ülkemizde aşağıdan yukarıya politika yaklaşımına uygun biçimde 2009 yılında kurulan ve TR41 bölgesinde faaliyet gösteren bir kalkınma ajansıdır. Çalışmada, bölgesel politikanın yeni paradigması temelinde, 2009-2015 döneminde BEBKA tarafından en çok kullanılan finansal destek mekanizması olan PTÇ yöntemiyle sağlanan finansal desteklerin bölgesel kalkınma sürecindeki etkileri araştırılmıştır. Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, BEBKA tarafından sağlanan finansal desteklerin, firmalara belirli bir miktarda doğrudan finansman desteği sağlanması esasına dayandığı ve iktisadi faaliyetlerin belirli mekânlarda yığılma sürecini hızlandıran merkezci bir kuvvet özelliği gösterdiği görülmektedir.

Finansal desteklerin; firmaları rutinin dışına çıkararak Ar-Ge, inovasyon ve yeni üretim teknolojilerinin geliştirilmesi anlamında farkındalıklarını artırdığı anlaşılmaktadır. Proje bütçeleri, genellikle sabit kıymet yatırımlarını içerdiğinden firma bazında genel bir sürdürülebilirlik sorunu bulunmamaktadır. Ancak desteklerin firmaların teknoloji transferi ve Ar-Ge yatırımlarına olan etkisi sınırlı düzeyde kalmıştır. Destekler, kısmen istihdam artışı sağlarken, kurumsal kapasitenin gelişimine katkıda bulunmuş, firmaların rekabetçi yanlarını öne çıkararak global ağlarla ilişki kurmalarına imkan vermiştir. BEBKA'nın özel sektör, kamu sektörü ve diğer kurumlar arasında güvenilir bir koordinatör görevi icra ettiğine yönelik bir algı oluşsa da, firmaların üniversitelerden etkin şekilde faydalanmadığı, kurumlar arasındaki iş birliği ve koordinasyonun yeterli düzeyde olmadığı değerlendirilmiştir.

Firma düzeyinde, sağlanan desteklerin pozitif etkileri olsa da, desteklerin belirli sayıda firma için proje dönemi ile sınırlı kalması, oluşan etkilerin pozitif bir döngüsel sürece dönüşerek bölge çapında kümülatif nedensellik oluşturma yeteneğinden uzak olduğunu göstermektedir. Ayrıca, destek alan firmalar BEBKA'yı ağırlıklı olarak temel alt yapı problemlerini çözen bir kurum olarak görmektedirler. BEBKA'nın faaliyette bulunduğu bölgenin gelişmişlik seviyesi açısından homojen bir yapıya sahip olmaması ve bazı alt bölgelerde temel altyapı sorunlarının varlığı, desteklerin etkinliğini azaltmakta ve destek bütçesinin temel alt yapı sorunlarına yönelik finansal yardımlara dönüşmesini beraberinde getirmektedir.

Her ne kadar BEBKA, destek sağladığı firmalara proje uygulama aşamasında gereken yetki ve inisiyatif verme eğiliminde olsa da merkezî otoritenin sahip olduğu yetkileri bölgelere doğru yaygınlaştırmama tercihi ve bürokratik engellerin varlığı destek mekanizmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu açıdan PTÇ destek mekanizması aşağıdan yukarıya yönlü bölgesel politika yaklaşımının ruhuna uygun bir içeriğe sahip değildir.

Bölgesel politikanın yeni paradigması; kalkınma ajanslarını, bölgesel kalkınma sürecinde ortaya çıkan dışsal ekonomilerin etkinliğini arttıracak, içsel büyüme mekanizmalarını harekete geçirecek, ileri-geri piyasa bağlantılarını destekleyecek, bölgede bilginin oluşumu ve yayılımını koordine eden ve yönlendiren bir araç olarak tanımlamaktadır. Bölgesel bir kalkınma kuruluşu olarak BEBKA'nın, yumuşak ve kurumsal/ilişkisel karakteristiklerin ağırlık kazandığı bir çerçevede politika yürütmesi ile bölgesel kalkınma sürecine daha etkin katkıda bulunması beklenebilir. Bununla birlikte, yumuşak politikaların belirli bir gelişmişlik seviyesine sahip bölgelerde etkin olduğu bilinmektedir. BEBKA'nın faaliyette bulunduğu TR41 bölgesi ise gelişmişlik düzeyi homojen olmayan bir bölgedir. Bu nedenle önceliğin, kamunun uygulayacağı sert politikalar ile alt bölgelerde temel alt yapı sorunlarının giderilmesine ve bölgenin homojen bir gelişmişlik seviyesine kavuşturulmasına verilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- BEBKA (2014), TR41 Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014-2023 Mevcut Durum Analizi, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı, Bursa.
- BEBKA (2016), Portfolyo, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı, Bursa.
- Bachtler, J. (2001), "Where is Regional Policy Going? Changing Concepts of Regional Policy", European Policies Research Center, University of Strathclyde (http://www.eprc.strath.ac.uk/eorpa/Documents/EoRPA_01_Papers/EoRPA_01-5.pdf Erişim tarihi: 15.12.2017).
- Bachtler, J., Yuill, D. (2001), "Policies and strategies for regional development : a shift in paradigm ?", Regional and Industrial Policy Research Paper, No.46.
- Barca, F. (2009), "An Agenda for A Reformed Cohesion Policy: A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations," Independent Report, Prepared at the Request of the European Commissioner for Regional Policy, Danutu Hübner, European Commission, Brussels.
- Barca, F., McCann, P., Rodriguez-Pose, A. (2012), "The Case for Regional Development Intervention: Place-Based versus Place- Neutral Approaches", **Journal of Regional Science**, 52(1), 134-152.
- Behrens, K.; Thisse, J.F.(2007), "Regional Economics: A new economic geography perspective", **Regional Science and Urban Economics**, 37(4), 457-462.
- Boschma, R.A. Lambooy, J.G. (2003), "Evolutionary Economics and Economic Geography", **Journal of Evolutionary Economics**, 9(4), 411-429.
- Boschma, R.A., Frenken, K. (2006), "Why is economic geography not an evolutionary science? Towards an evolutionary economic geography", **Journal of Economic Geography**, 6(3), 273-302.
- Boschma, R.A., Martin, R. (2010), "The aims and scope of evolutionary economic geography", in Boschma, R.A., Martin, R. (Eds.), Handbook of Evolutionary Economic Geography, Edward Elgar, 3-39.
- Capello, R., Nijkamp, P. (2009), "Introduction: regional growth and development theories in the twenty-first century – recent theoretical advances and future challenges", in Capello, R., Nijkamp, P. (Eds.), Handbook of Regional Growth and Development Theories, Edward Elgar, 1-16.
- Christaller, W. (1933), Die Zentralen Orte in Süddeutschland, Jena: Gustav Fischer Verlag. Translated from German by C. W. Baskin (1966) The Central Places of Southern Germany, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Clark, G., Huxley, J., Mountford, D. (2010), Organizing Local Economic Development: The Role of Development Agencies and Companies, Paris: OECD.
- Crescenzi, R., Rodriguez-Pose, A. (2011), Innovation and Regional Growth in the European Union, Springer.
- Devlet Deneteme Kurulu (2014), "Türkiye'nin Kalkınma Ajansları Uygulamasının Değerlendirilmesi",

- Araştırma Ve İncelem Raporu, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu, Ankara.
- Dixit, A.; Stiglitz, J.E.(1977), “Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity”, **American Economic Review**, 67(3), 297-308.
- Doğruel, F. (2012), Bölgesel Kalkınma ve Kalkınma Ajansları, TÜRKONFED, İstanbul.
- Ernst&Young (2014), “2010 Yılı Sanayi ve Turizmde Rekabet Gücünün Arttırılması Mali Destek Programı Etki Değerlendirmesi”, Nihai Değerlendirme Raporu, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı, Bursa.
- Ernst&Young (2015), “2011 Yılı Ar-Ge Ve Yenilikçilik, Çevre ve Enerji, Sosyal Kalkınma Mali Destek Programları Ex-Post Etki Değerlendirmesi”, Nihai Değerlendirme Raporu, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı, Bursa.
- EURADA (1999), Creation, Development and Management of RDA's: Does it Have to be So Difficult? EURADA, Bruxelles.
- Fujita, M. (2007), “Towards the new economic geography in the brain power society”, **Regional Science and Urban Economics**, 37(4), 482-490.
- Fujita, M. (2010), “The Evolution of Spatial Economics: From Thünen to the New Economic Geography”, **The Japanese Economic Review**, 61(1), 1-32.
- Fujita, M., Thisse, J.F. (2002), Economics of Agglomeration: Cities, Industrial Location and Regional Growth, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fujita, M.; Krugman, P. (2004), “The new economic geography: Past, present and future”, **Papers in Regional Science**, 83(1), 139-164.
- Fujita, M., Mori, T. (2005), “Frontiers of the New Economic Geography”, **Papers in Regional Science**, 84(3), 377-405.
- Fujita M., Krugman P., Venables A.J. (1999), The Spatial Economy, Cities, Regions and International Trade, Cambridge: MIT Press.
- Halkier, H., (2011), “Regional Development Agencies: European Trends and Experiences”, iç. 1.Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı Bildiriler Kitabı, Fırat Kalkınma Ajansı, Malatya, 1-9.
- Halkier, H., (2012), “Knowledge Dynamics and Policies for Regional Development: Towards a New Governance Paradigm”, **European Planning Studies**, 20(11), 1767-1784.
- Halkier, H., Danson, M. (1997), “Regional Development Agencies in Western Europe: A Survey of Key Characteristics and Trends”, **European Urban and Regional Studies**, 4(3), 243-256.
- Hotelling, H. (1929), “Stability in Competition”, **Economic Journal**, 39(153), 41-57.
- Isard, W. (1956), Location and Space Economy, Cambridge: MIT Press.
- Krugman, P. (1991a), Geography and Trade, Cambridge: MIT Press.
- Krugman, P. (1991b), “Increasing Returns and Economic Geography”, **Journal of Political Economy**, 99(3), 483-499.
- Krugman, P. (1995), Development, Geography and Economic Theory, Cambridge: MIT Press.
- Krugman, P.(1998), “What’s new about the New Economic Geography?”, **Oxford Review of Economic Policy**, 14(2), 7-17.
- Krugman, P. (1999), “The Role of Geography in Development”, **International Regional Science Review**, 22(2), 142-161.
- Launhardt, W. (1885), Mathematische Begründung Der Volkswirtschaftslehre, Leipzig: B.G. Teubner. Translated from German by B.G. Teubner (1993) Mathematical Principles of Economics, Aldershot: Edward Elgar.
- Lösch, A. (1940), Die Räumliche Ordnung Der Wirtschaft, Jena: Gustav Fischer. Translated from German by W. H. Woglom (1954) The Economics of Location, New Haven, CN: Yale University Press.
- Lucas, R.E. Jr. (1988), “On the mechanics of economic development”, **Journal of Monetary Economics**, 22(1), 3-42.
- Marshall, A. (1890), Principles of Economics, London: Macmillan.
- Martin, R. (1999), “The new ‘geographical turn’ in economics: some critical reflections”, **Cambridge Journal of Economics**, 23(1), 65-91.
- Martin, R. (2000), “Institutional Approaches in Economic Geography”, in Sheppard, E., Barnes, T.J. (Eds.), A Companion to Economic Geography, Blackwell Publishing, 77-94.
- Martin, R., Sunley, P. (2006), “Path dependence and regional economic evolution”, **Journal Economic Geography**, 6(4), 395-437.
- OECD (2009a), How Regions Grow, Paris: OECD.
- OECD (2009b), Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth, Paris: OECD.
- OECD (2010), Regional Development Policies in OECD Countries, Paris: OECD.

- Ottaviano, G. (2003), "Regional Policy in the Global Economy: Insights from the New Economic Geography", **Regional Studies**, 37(6), 665-673.
- Ottaviano, G., Thisse, J.F. (2001), "On economic geography in economic theory: increasing returns and pecuniary externalities", **Journal of Economic Geography**, 1(2), 153-179.
- Ottaviano, G., Thisse, J.F. (2004), "Agglomeration and Economic Geography", in Henderson, J.V., Thisse J.F.(Eds.), *Handbook of Regional and Urban Economics*, Elsevier, 2563-2608.
- Özdemir, M., Başkol, M.O. (2011), "Thünen'den Krugman'a: Yeni Ekonomik Coğrafya (Gerçekten) Yeni mi?" iç. TÜCAUM VI.Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara Üniversitesi D.T.C.F., Ankara, 129-137.
- Palander, T. (1935), *Beiträge Zur Standortstheorie*, Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Peck, J. (2000), "Doing Regulation", in Clark, G.L., Feldman, M.P., Gertler, M.S.(Eds.), *The Oxford Handbook of Economic Geography*, Oxford University Press, 61-83.
- Pike A., Rodríguez-Pose A., Tomaney J. (2006), *Local and Regional Development*, New York: Routledge.
- Roberts, M., Setterfield, M. (2010), "Endogenous regional growth: a critical survey", in Nijkamp, P. (Ed.), *Handbook of Alternative Theories of Economic Growth*, Edward Elgar, 431-450.
- Rodríguez-Pose, A. (2001), "The role of the ILO in implementing local economic development strategies in a globalized world", Policy Paper, ILO.
- Romer, P.M. (1986), "Increasing returns and long-run growth", **Journal of Political Economy**, 94(5), 1002-1037.
- Romer, P.M. (1990), "Endogenous Technological Change", **Journal of Political Economy**, 98(5) part 2, S71-S102.
- Samuelson, P. A. (1983), "Thünen at Two Hundred", **Journal of Economic Literature**, Vol. 21(4), 1468-1488.
- Sheppard, E. (2000), "Geography or Economics? Conceptions of Space, Time, Interdependence and Agency", in Clark, G.L., Feldman, M.P., Gertler, M.S.(Eds.), *The Oxford Handbook of Economic Geography*, Oxford University Press, 99-119.
- Solow, R.M. (1956), "A Contribution to the theory of Economic Growth", **Quarterly Journal of Economics**, 70(1), 65-94.
- Starrett, D. (1978), "Market Allocations of Location Choice in A Model with Free Mobility", **Journal of Economic Theory**, 17(1), 21-37.
- Thünen, J.H. (1826), *Der Isolierte Staat in Beziehung Auf Landwirtschaft Und Nationalökonomie*, Hamburg: Perthes. Translated from German by C. M. Wartenberg (1966) *Von Thünen's Isolated State*, Oxford: Pergamon Press.
- Tödting, F. (2011), "Endogenous approaches to local and regional development policy", in Pike A., Rodríguez-Pose A., Tomaney J. (Eds.), *Handbook of Local and Regional Development*, New York: Routledge, 333-343.
- Tödting, F., Tripll, M. (2012), "One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach", **Research Policy**, 34(8), 1203-1219.
- Weber, A. (1909), *Über Den Standort Der Industrien*, Tübingen: J.C.B. Mohr. Translated from German by C. J. Friedrich (1929) *The Theory of the Location of Industries*, Chicago: Chicago University Press.
- World Bank (2009), *World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography*, Washington, DC: World Bank.